

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 40/2013.

UDK: 94(497.5)(093.3)"13"
Izvorni znanstveni rad

Mladen ANČIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
Ruđera Boškovića 6
HR - 23000 Zadar
mancic55@hotmail.com

Dva teksta iz sredine 14. stoljeća. Prilog poznavanju „društvenog znanja“ u Hrvatskom Kraljevstvu

Two works from the middle of the 14th
century: Contribution to the understanding
of "social knowledge"
in the Croatian Kingdom

Autor u raspravi raščlanjuje dva kratka narativna teksta anonimnih autora nastala sredinom 14. stoljeća u dvjema sličnim institucijama, splitskome i zagrebačkom kaptolu. Tekstove definira kao primjere još uvijek nerazvijene vještine „diskurzivne pismenosti“ te ih tretira ne kao izravna vrela za poznavanje „povijesnih činjenica“, nego kao „prozor“ u misaoni svijet njihovih autora i njihova društvenoga okruženja. U tome sklopu raščlanjuje okolnosti djelovanja dvaju kaptola, njihove odnose s društvenim okruženjem i načine na koje su bili uklopljeni u život svojih društvenih zajednica. Kroz raščlambu odabranih tekstova, oslonjenu i na druge suvremene tekstove (kako one narativne tako i one u formi službenih dokumenata), pokušava pokazati u kojoj su mjeri njihovi autori pri pisanju svojih tekstova crpjeli nazore i shvaćanja iz sredina u kojima su inače živjeli i djelovali. Raščlambom pokazuje kako su okolnosti djelovanja kaptola (zagrebačkoga kao uporišta kraljevskoga autoriteta i ideologije koja se producirala u političkome središtu, kraljevskome dvoru, i splitskoga kao institucije vezane uz oblikovanje autonomnoga političkog organizma u južnim dijelovima Hrvatskoga Kraljevstva u posljednjim desetljećima 13. i prvoj polovini 14. stoljeća) utjecale na oblikovanje informacija koje su autori ugradili u svoje kratke, ali u tome smislu izvanredno važne tekstove.

Ključne riječi: Hrvatsko Kraljevstvo, srednji vijek, etnički diskurs, lokalno znanje, nacionalni diskurs

Dva teksta nastala sredinom 14. stoljeća u dvjema najvažnijim crkvenim institucijama srednjovjekovnog Hrvatskoga Kraljevstva, kaptolima splitske nadbiskupije i zagrebačke biskupije, nikad se u hrvatskoj historiografiji nisu dovodili u međusobnu svezu. Golemoj se većini povjesničara očito činilo kako ih ništa ne povezuje, pa su *Odlomak 'Kronologije'* i *Qualiter* (ili *Pacta Conventa*), pod kojim su naslovima ti tekstove poznati u historiografiji¹, uvijek razmatrani zasebno. Napor su i energija povjesničara bili usmjereni u prvome redu na traženje odgovora koliko „povijesne istine“ ima u njihovu sadržaju, s obzirom na to da ti tekstovi govore o zbivanjima s kraja ranoga srednjeg vijeka kojima je u sklopu narativa nacionalne povijesti, discipline razvijene od sredine 19. stoljeća, pridavana odlučna važnost. Polazeći, međutim, od njihove strukturalne sličnosti, ovdje se namjeravam pozabaviti tim dvama vrelima na posve drugačiji način - želim ih ispitati kao zrcalo znanja i predodžaba njihovih (anoničnih) autora te potom utvrditi u kojoj mjeri ta znanja i predodžbe tvore fond onodobnoga „društvenog znanja“ u kojem su participirali njihovi autori².

¹ Tekst pod naslovom *Odlomak 'Kronologije'*, a kojega je inače prvi izdavač, Baltazar Adam Krčelić nazivao jednostavno *Chronologia*, dostupan je u M. ŠVAB, Prilog kritici odlomka 'Kronologije', pripisivanog arhiđakonu goričkom Ivanu, *Historijski zbornik*, 35, Zagreb, 1982., str. 129-130. Tekst, pak, poznat pod nazivima *Qualiter*, *Pacta Conventa* ili samo *Pacta*, posljednji je put objavljen u S. ANTOLJAK, *Pacta ili Concordia od 1102. godine*. Zagreb, 1980., str. 101-104.

² Pojam se „društvenoga znanja“, usidren u pojednostavljeno rečeno „konstruktivističku paradigmu“, u nas ne koristi često pa stoga valja ukratko ponoviti onu jednostavnu definiciju koju je sročio, prikazujući njegovo značenje upravo za povjesničare, Tomislav Popić a koja ide za tim da je to „znanje koje se od najranijih dana stječe u procesu socijalizacije i toliko je usađeno u pojedinčev mentalni sklop da ga se počinje uzimati zdravo za gotovo. ...Društveno znanje je, dakle, glavni element kroz koji se očituje i doživljava svakodnevna zbilja, ključni mehanizam na temelju kojega članovi društva zdravorazumski prihvaćaju pojedine institucije, uopće ne dovodeći u pitanje njihov legitimitet“ (T. POPIĆ, Oblikovanje srednjovjekovne stvarnosti – sociologija znanja i povijest, *Povijesni prilozi*, 33, Zagreb, 2007., 240). Na taj se pojam „društvenoga znanja“ nadovezuje pojam „lokalnoga znanja“, koji je u znanost uveo Clifford Geertz, a koji polazi od toga da je „svijet različito mjesto“ u kojem postoje više ili manje precizno prostorno i društveno definirani „diskursi koji se odvijaju pod skupom pravila, pretpostavki, konvencija, kriterija, vjerovanja, koji nam, barem načelno, govore kako postupati“ u različitim situacijama

Istraživanje, dakle, nije usmjereno na utvrđivanje u kojoj mjeri sadržaj tekstova korespondira s određenim stvarnim povijesnim činjenicama i zbivanjima (pod pretpostavkom da ih doista kao takve možemo utvrditi), nego je usmjereno na ekstrapoliranje misaonih okvira u koje se smješta pripovijedanje o određenim zbivanjima. Pri tomu se ti misaoni okviri dovode u svezu sa stvarnim prilikama kakve su vladale u vrijeme i na mjestu njihova nastanka, naravno u mjeri u kojoj se o tome može govoriti na temelju sačuvanih i poznatih povijesnih vrela.

Strukturalna sličnost koja je u ovome istraživanju polazna pozicija odnosi se u prvome redu na narav tih tekstova - oni su jasna eksplikacija diskurzivne pismenosti, vještine koju Michael Mann definira kao „sposobnost čitanja i pisanja tekstova koji nisu tek formule ili liste već podrazumijeva ovladavnuje dijalogom i argumentiranjem u pisanom obliku“, a koja u europskim okvirima doživljava pravi uzlet tek od kraja 18. stoljeća³. U slučaju *Odlomka 'Kronologije'* taj se obrazac diskurzivne pismenosti razabire već u prvim riječima sačuvanoga teksta u kojima autor poručuje „(z)naj istraživao

– C. GEERTZ, *Lokalno znanje*. (izv. *Local knowledge*, 1983.), Zagreb, 2010., str. 277 i 291 (u citiranim riječima Geertz zapravo prepričava stajališta Richarda Rortyja, a ja sam tekst izmijenio utoliko ukoliko sam ga stavio u množinu). Iz ovih pojednostavljenih definicija onda jasno proizlazi što mislim kad (poslije u tekstu) govorim o „lokalnom društvenom znanju“.

³ M. MANN, *The Sources of Social Power*. Vol. 2, Cambridge, 1993., str. 36. Pojava i razvoj diskurzivne pismenosti uvjetovani su razvojem onoga što László Veszprémy (L. VESZPRÉMY, *The Birth of a Structured Literacy in Hungary*, u: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, (ur. A. Adamska - M. Mostert), Turnhout, 2004.) naziva „strukturirana pismenost“ (pojam „pragmatične pismenosti“ je nešto uži te ga stoga i izbjegavam), a što se prigodno može definirati kao razvijeni sustav pisane komunikacije u administraciji i organizaciji društvene memorije, kojim se konstruiraju i konfiguriraju moć i društveno uređenje (uz oslonac na razlaganje L. Veszprémyja, ova se definicija nadovezuje i na ideje izložene u R. McKITTERICK, *Text and image in the Carolingian world*, u: *The uses of literacy in early medieval Europe*, (ur. R. McKitterick), Cambridge, 1990. – J. NELSON, *Literacy in Carolingian government*, u: *The uses of literacy in early medieval Europe*, (ur. R. McKitterick), Cambridge, 1990. – Anna ADAMSKA, *The Study of Medieval Literacy: Old Sources, New Ideas*, u: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, (ur. A. Adamska - M. Mostert), Turnhout, 2004.

sam i tražio kako i kada je ovaj dio Slovinja...“⁴. Cijeli njegov daljnji postupak, kako ga je detaljno razložio Mladen Švab⁵, počiva na kreativnom sklapanju konstrukta koji nastoji dati odgovor na postavljeno pitanje. Pri tomu je posve jasno kako anonimni autor vodi raspravu s drugim i drugačijim tumačenjima, iako ih izravno ne spominje i ne eksplicira, ostavljajući ih „pokrivene“ izrekom (navodno) Dionizija Katona, ovdje preuzetom od opata Alberta iz Stadta, kako je „teško naći istinu, jer mnogi mnogo toga govore“⁶. No, način na koji svoj argument sklapa anonimni autor, dopuštajući da ga prikupljeni materijal vodi u izlaganju u vrlo široke digresije u odnosu na postavljeni zadatak, pa se na trenutke čini da je zaboravio od čega je pošao, pokazuje zašto je M. Mann u pravu kad kaže da je vještina diskurzivne pismenosti usavršena tek krajem 18. stoljeća i da tek od tada doživljava pravi uzlet⁷.

⁴ M. ŠVAB, Prilog kritici, str. 129: *Satis indagavi, quae esivi, quando et qualiter, haec pars Sclavoniae*.

⁵ M. ŠVAB, Prilog kritici, str. 137 i d. razlaže tekst na dijelove kojima pokušava utvrditi podrijetlo, odnosno razaznati odakle su ti dijelovi preuzeti. Ostavljajući po strani Švabove dvojbene kombinacije, doista je razvidno kako je anonimni autor preuzimao informacije iz Ekkerharodeove *Univerzalne kronike*, odnosno Würzburške *Kronike*, potom iz djela splitskoga povjesničara i kroničara Tome Arhidakona, čak i nekih grčkih vrela itd., ali je sve te informacije uklopio u svoju povijesnu rekonstrukciju.

⁶ M. ŠVAB, Prilog kritici, str. 129: *Rara fides ideo est quia multi multa loquuntur*.

⁷ U tome kontekstu vrijedi upozoriti na riječi što ih ispisuje Baltazar Adam Krčelić u posveti svoga djela iz 1770. godine *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, notitiae praeliminares*, u kojem je zapravo *Od-lomak 'Kronologije'* prviput i tiskan te tako sačuvan od propadanja i zaborava. Tu Krčelić jasno i izrijekom veli kako će „kroz naraciju“ o pravima prethodnika Marije Terezije dokazati, *nasuprot drugačijim tvrdnjama*, i njena prava na Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju, Bosnu pa čak i Srbiju - *Sacra Regni Hungariae Corona, cum spectantibus ad eam Regni Sclavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Majestatis Vestre haereditarie sunt; proinde dum opere hoc, Jura Coronae in Dalmatiam, Croatiam, Sclavoniam, Bosniam item atque Serviam: cum Praedecessorum Regum Possessorii narratione, demonstrantur: dum ab aliorum praetensionibus, per examen vindicantur: dum Regalis Postestas exponitur: Haec, ut Majestati Vestrae propria, Eidem, inscribenda dedicandaque fuere* – B. A. KERCSELICH de CORBAVIA, *De regnis Dalmatiae Croatiae Sclavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae, 1770., nepaginirana stranica s posvetom (naglasio M. A.). O Krčeliću i njegovim djelima uključujući i prikaz okolnosti postanka ove posvete, uz mnoštvo anakronih sudova, vidi: S. ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija*, Zagreb, 2004., str. 221-238, posebice str. 226-228.

Naime, anonimni je autor posve jasno postavio svoj zadatak - utvrditi „kada je i kako ovaj dio Slovinja došao pod kraljeve Hrvatske, odnosno od Ugra i Ugarskoga Kraljevstva bio izgubljen“ (*quando et qualiter haec pars Sclavoniae devenit ad Croatiae Reges, et ab Hungaris, ac Regno Hungariae est amissa*), no u samome tekstu gotovo dvije trećine otpadaju na pripovijesti o ugarskim kraljevima 11. stoljeća te se tako glavni argument zapravo u određenoj mjeri i pri površnom čitanju gubi.

S druge strane, također anonimni autor sastavka *Qualiter* ili *Pacta conventa* posve je fokusiran na postavljeni cilj, koji međutim nije jasno definirao na početku svoga pisanja onako kako je to učinio autor *Od-lomka 'Kronologije'*. Stoga je tek jedan od kasnijih prepisivača dodao rečenicu/naslov posve jasno definirajući predmet rasprave - „Kako i pod kojom se pogodbom predadoše Hrvati kralju ugarskom“⁸. Tim se naknadno dodanim određenjem, kako je jasno upozorio I. Beuc, izravno upućuje na osnovni, Tomin tekst u djelu kojemu je *Qualiter* dopisan, i to u njegovoj 18. glavi. U tome je smislu onda tekst posve precizan i fokusiran - on

⁸ Naknadno dodana rečenica/naslov *Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi hungarie* - S. ANTOLJAK, *Pacta*, str. 101 - u hrvatskoj se historiografiji uglavnom prevodila uz uporabu pojma „ugovor“ kao prijevoda latinskoga *pactum* (usp. S. ANTOLJAK, *Pacta*, str. 105 i bilj. A), pa sam uporabom pojma „pogodba“ htio naznačiti razliku u odnosu na tradicionalno shvaćanje ovoga teksta. Rasprave o *Qualiteru* ili *Pacti conventi* su u hrvatskoj historiografiji inače narasle do golemih razmjera, no najčešće se u tim raspravama ne da razabrati o čemu autori zapravo raspravljaju - o tekstu i okolnostima njegova postanka i reprodukcije, njegovu sadržaju u smislu prikaza zbivanja iz 1102. godine ili, pak, o hrvatskom srednjovjekovnom plemstvu uopće. Ovdje se držim onoga što je 1985. godine napisao Ivan Beuc, prema čijem je mišljenju *Qualiter* „zabilješka koju nalazimo u prijepisima Povijesti salonitanskih i splitskih pontifika Tome Arhidakona (u originalu s naslovom koji glasi: Incipit ystoria seu cronica Salonitarum atque Spalatinorum pontificum). Povijest je napisana u 13 stoljeću, a prijepisi te Povijesti u kojima nalazimo pomenutu zabilješku te sama zabilješka datiraju iz prve polovine 14 stoljeća. Zabilješka nije sastavni dio Tomine Povijesti nego se nalazi iza završenog teksta te Povijesti kao dodatak. Nepoznati autor tog dodatka očito je imao namjeru u dodatku izložiti svoje gledište o izlaganju Tome Arhidakona u glavi XVII. njegove Povijesti“ (I. BEUC, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravno povijesne studije*. Zagreb, 1985., str. 73). Jedino što u ovako izloženom prikazu „ne drži vodu“ jest tvrdnja da prijepisi „datiraju iz prve polovice XIV st.“, o čemu će ovdje dalje još biti govora.

iznosi drugačiju verziju zbivanja iz 1102. godine, o kojima se govori u 18. glavi⁹, ali ne naznačuje izvor ili izvore na kojima se temelji takav alternativni prikaz. Riječ je, dakle, doista o diskurzivnoj pismenosti, ali je vještina argumentiranja još uvijek neusavršena - poziv na gledanje s kojim se raspravlja je implicitan i sadržan u činjenici da je tekst mehanički dodan postojećem rukopisu na koji se stvarno i referira, ali bez ikakva objašnjenja; drugačije se gledanje (ono s kojim se zapravo raspravlja) ne predstavlja, kao što se ne objašnjava kako je i na koji način (anonimni) autor došao do svoje verzije povijesne rekonstrukcije.

No, strukturalna sličnost dvaju tekstova ne završava samo na činjenici da se radi o diskurzivnoj pismenosti - i jedan i drugi tekst nastali su, kako je već rečeno, u paralelnim i sličnim institucijama, iako u donekle različitim okolnostima. Naime, i zagrebački i splitski kaptol su u vrijeme nastanka ovih tekstova mjesta s jasnom i vrlo važnom ulogom u društvenome životu šire zajednice jer je (idealna) crkva, kako to veli Richard W. Southern, još uvijek i tada „zajednica discipliniranoga i organiziranog svećenstva koje upravlja mišljenjem i djelovanjem poslušnih i prijemljivih svjetovnjaka - podjednako i kraljeva, i velikaša i seljaka“¹⁰. Obzirom na predmet rasprave u ovoj prigodi, naime utjecaj kaptola kao institucije na oblikovanje informacija sadržanih u analiziranim tekstovima, od posebne je važnosti naglasiti, uz važne funkcije u upravljanju crkvenim životom u biskupiji, ulogu obje institucije u političkom i pravnom životu svojih širih društvenih zajednica u funkciji „vjerodostojnih mjesta“ ili „mjesta javne vjere“ (*loca credibila*). Doduše, zagrebački kaptol ima mnogo dulju tradiciju obavljanja poslova iz domene „javne vjere“ (kopiranje i ovjeravanje

isprava, svjedočenje i sudjelovanje u pravnim činima, izvršavanje naloga kralja i pripadnika aparata njegove vlasti), koja datira još iz prve polovine 13. stoljeća. Splitski je, pak, kaptol tu funkciju u punoj mjeri počeo obnašati tek neposredno nakon sklaapanja Zadarskoga mira u zimu 1358. godine, ali je zato još u 12. stoljeću upravo katedralni kaptol bio ishodište gradske privatno-pravne administracije¹¹.

Kaptoli su se, međutim, osim po tradiciji javnih funkcija razlikovali već i na razini veličine i načina na koji su se koristili posjedima s kojih su se uzdržavali te stvarnoga funkcioniranja koje je s time bilo usko povezano. Zagrebački je kaptol, uz tamošnjega biskupa, bio svakako najveći zemljoposjednik među crkvenim institucijama srednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva, a golemi posjedi koje su kanonici uživali (svaki je kanonik, osim izravnih crkvenih prihoda, uživao i poseban posjed koji je tvorilo u prosjeku nekoliko sela) zahtijevali su vrlo elaborirani sustav upravljanja te isto tako elaborirane procedure podjele i uživanja prihoda s tih posjeda¹². Na taj je način kako zbog vanjskih razloga („vjerodostojno mjesto“), tako i zbog nutarnjih (vlastita administracija), u kaptolu usavršena vještina koja je ranije označena kao strukturirana ili pragmatična pismenost¹³, što će se pokazati posebice važnim tijekom 14. stoljeća, kada kaptoli dobiju još

⁹ Razlike u povijesnom prikazu između Tomina izvornog teksta i onoga što se čita u *Qualiteru* vrlo su precizno, u paralelnim kolumnama, predložene u razmatranju u I. BEUC, *Povijest institucija*, str. 75-76.

¹⁰ R. W. SOUTHERN, *Western Society and the Church in the Middle Ages* (*Penguin History of the Church*, 2). London, 1990., str. 38. Iako R. Southern govori izravno o stanju u 12. i 13. stoljeću, valja primijetiti kako se, bar na razini idealne slike svijeta, gotovo ništa nije promijenilo ni u 14. stoljeću, bez obzira na disonantne tonove koji su se mogli u ovo doba čuti na raznim stranama. Crkva je, naime, i tada posve integrirana u društveno tkivo, pa se ni na koji način još ne da naslutiti podjela na sfere „vjerskoga“ i „svjetovnoga“, kako će se ta podjela u zapadnoj Europi oblikovati od 16. stoljeća nadalje.

¹¹ Usp. M. ANČIĆ, Inventar splitskog kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo (Prilog poznavanju prvih humanističkih krugova u Dalmaciji), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47, Zadar, 2005., str. 26-44.

¹² Za kaptolske posjede vidi L. DOBRONIĆ, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća, *Rad JAZU*, 286, Zagreb, 1952., a za organizaciju jednoga dijela tih posjeda, onih u okolini Zagreba (koje autor naziva „zagrebačko kaptolsko vlastelinstvo“), R. GAJER, Posjedi zagrebačkog kaptola oko Zagreba u prvoj polovici 14. st., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 11, Zagreb, 1978.

¹³ Dostatno je u tome kontekstu upozoriti na činjenicu da je već u drugoj polovini 13. stoljeća administrativne poslove za kaptol obavljalo nekoliko „bilježnika“, kojima je predstojnik bio kaptolski lektor, što se razabire iz isprave izdane 23. svibnja 1289. sastavljene *per manus discreti viri Gogan lectoris ecclesie nostre Zagrabienensis tunc magistri notariorum nostrorum* – T. SMICIKLAS et al. (pr.), *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, VI, Zagreb, 1908., str. 653 nr. 548 (nadalje ću ovu zbirku vrela navoditi kao: *Cod. Dipl.*, uz odgovarajući broj sveska).

¹⁴ *Statuta...* je zasebno objavio I. K. TKALČIĆ, *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije*. Knj. 2, Zagreb, 1874. Za autorstvo povijesnoga uvoda vidi str. XIII.

jednu važnu društvenu dimenziju. Izvrstan je, pak, primjer te vještine tekst poznat u historiografiji kao *Statuta capituli Zagrabiensis*, kojega je u prvoj verziji sastavio 1334. godine najvjerojatnije kanonik Ivan, arcidakon gorički, a potom ga dopunio dvadeset godina poslije nepoznati autor, koji je, kako je uvjerljivo obrazložio već priređivač teksta, Ivan Krstitelj Tkalčić, zapravo i autor povijesnoga dijela uvoda¹⁴. Iz teksta toga (dopunjenog) uvoda jasno se daje razabrati ideološki okvir i uopće duhovna i intelektualna klima u kojoj je kaptol kao institucija djelovao - tamo se, naime, veli: „Prije svega vrijedi primijetiti kako je utemeljitelj zagrebačke katedralne crkve kralj Ugarske presveti Ladislav, čiji se blagdan časti pet dana prije srpanjskih Kalendi (27. lipnja) a dan njegove smrti bio je nedjelja godine gospodnje tisuću devedeset pete na četvrti dan prije kolovoških Kalendi (29. srpnja). U vrijeme njegove vladavine u jednome dijelu Slovinja znanije, a u drugome posve je zaživjelo čašćenje Kristova imena. On je, naime, utemeljio zagrebačku crkvu na čast presvetoga kralj Stjepana i nadario ju mnogim posjedima, pravima i prvenstvima“¹⁵. Ovako sročeni prikaz predstavlja srž ideologije koja je, u već naznačenom okviru „upravljanja mišljenjem i djelovanjem poslušnih i prijemčivih svjetovnjaka“, reproducirana kroz medijske kanale kakvi su crkvi inače stajali na raspolaganju (od rituala preko vašara i sajмова koji su također bili prožeti vjerskim sadržajima do različitih oblika pisanih tekstova), pa u taj okvir valja dakle staviti i razlaganje u *Odlomku 'Kronike'*.

Na drugoj strani, splitski je kaptol bio jako daleko u tome smislu od zagrebačkoga - splitska je crkva u najdoslovnijem smislu bila starija od kraljevske vlasti, a svoj je legitimitet temeljila na prisvajanju gotovo apostolske tradicije salonitanske crkve, pa stoga i nije bila „pupčanom vrpcom“ vezana uz vladarski dvor i tradicije „svetih kraljeva“ Arpadove dinastije. K tomu splitska je crkva urasla u gradsko tkivo na način kako to nije bilo moguće u Zagrebu,

s njegovim razdvojenim jurisdikcijama i upravama u Vlaškoj ulici (*Vicus Latinorum*), slobodnom kraljevskom Gradecu i zasebnom, privilegiranom naselju pod upravom kaptola, Novoj Vesi¹⁶. Jedan je od rezultata svega toga bila i posve drugačija materijalna osnovica ovdašnjega kaptola - prema najstarijem kaptolskom *montaneju*, koji potječe iz prvih desetljeća 13. stoljeća, kanonici su kao zajednica posjedovali nekih osamdesetak zemljišnih čestica proisteklih iz privatnih nadarbina gotovo isključivo splitskih građana (iz čega bi teško bilo sastaviti bar jedno cijelo srednjovjekovno selo za cijeli kaptol). Uz to je kaptol posjedovao i nekoliko kuća u gradu, također dobivenih kroz privatne nadarbine, te zemlju unutar zidova stare Salone, koju je kanonicima darivao kralj Andrija II. 1217. godine, kada je iz Splita kretao na križarski pohod u Svetu Zemlju¹⁷. K tomu, splitski su kanonici uživali kao *beneficia* prihode vjerojatno više od polovine gradskih crkava¹⁸, što je očigledno bio i njihov najveći izvor prihoda. No, bez obzira na neusporedivo slabiju materijalnu osnovicu u odnosu na zagrebački, ovdašnji je kaptol od vremena od kojega datiraju sustavnije sačuvani splitski pisani spomenici jedno od čvorišta pisane komunikacije u gradu, pa su odatle regrutirani i prvi gradski (javni) bilježnici. Visoku, pak, razinu strukturirane ili pragmatične pismenosti ponajbolje zrcali djelatnost Tome Arcidakona, povjesničara i kroničara koji je živio i djelovao u prvoj polovini

¹⁵ I. K. TKALČIĆ, *Povjestni spomenici*, str. 1: Ante omnia autem est nota dignum, quod ecclesie zagrabiensis cathedralis est fundator rex Hungarie sanctissimus Ladizlaus, cuius festum colitur quinto kalendas julii et eius obitus recolitur anno dominice incarnationis M. nonagesimo quinto, quarto kalendas augusti, feria prima. Tempore autem eius regiminis notabilis in aliqua parte Sclavonie et in aliqua totaliter cepit vigere nomen Christi.

¹⁶ Usp. N. BUDAK, Budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagraditi slobodni grad...“, u: *Zlatna Bula 1242-1992*, Zagreb, 1992.

¹⁷ Gospodarsku osnovicu splitskoga srednjovjekovnoga kaptola razmatra I. OSTOJIĆ, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, Zagreb, 1974., str. 38-46, koji ostaje neodlučan glede preciznosti izričaja o siromaštvu kaptola iz darovnice kralja Andrije II. Najstariji *montanej* je objavio L. KATIĆ, Iz knjiga oporuka splitskoga kaptola, *Starine JAZU*, 49, Zagreb, 1959., str. 101-102, a za njegovo datiranje vidi str. 103-104. O *montanejima*, koje se može smatrati začecima obrazaca strukturirane ili pragmatične pismenosti, vidi M. ANČIĆ, Srednjovjekovni *montaneji*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 24, Split, 1997.

¹⁸ I. OSTOJIĆ, *Metropolitanski*, str. 39-40, je izračunao da je, prema registru njegovih isprava, koji pokriva razdoblje od 1361. do 1366. godine, nadbiskup Hugolin podijelio kanonicima kao *beneficium* dvadesetčetiri crkve, dok ih je u samome gradu bilo „preko pedeset“. Tu, naravno, valja uzeti u obzir vrlo vjerojatnu mogućnost da sve crkve koje su bile *beneficia* nisu spomenute u ispravama nastalim tijekom šest godina koje pokriva sačuvani registar.

13. stoljeća¹⁹. U Tominu se djelu, nastalome u razdoblju osjetnoga i snažnog kraljevskog autoriteta (vladavina kralja Bele IV.), jasno razabire vezanost uz vladarsku ideologiju Arpadovića²⁰, no kao i u materijalnoj osnovici djelovanja kaptola i ovdje se između dviju institucija jasno razabiru razlike.

Valja dakle još jednom podsjetiti: zagrebački je kaptol raspolagao golemim posjedima proizašlim iz kraljevskih nadarbina, dok je splitski kaptol od kralja dobio samo zemlju „unutar zidina Salone“. U organizacijskome smislu dva su se kaptola stubokom razlikovala - dok je splitski kaptol bio organiziran po modelu starih kaptola u kojima je tradicija prvotne crkve preživjela stoljeća velikih lomova kasne antike i ranoga srednjeg vijeka, pa je njegov prvi čovjek bio arcidakon, dotle je zagrebački kaptol bio organiziran po „sjevernome modelu“, što je značilo da je njegov prvi čovjek bio *praepositus* (prepošt), dočim su arcidakoni upravljali teritorijalnim jedinicama na koje je biskupija bila podijeljena (u slučaju zagrebačke biskupije riječ je o ukupno deset takvih teritorijalnih jedinica, pri čemu je svakoj od njih na čelu stajao po jedan arcidakon)²¹. Uz to, zagrebački je kaptol bio znatno veća institucija od splitskoga - dok je prvi imao 32 člana s nadarbinama-prebendama (što je i razumljivo, obzirom na veličinu i bogatstvo posjeda)²², dotle je drugi mogao imati ukupno tek 21 člana, i to tri dostojanstvenika i osamnaest kanonika, od kojih jedna trećina kako se čini nije do 15. stoljeća sudjelovala u podjeli kaptolskih prihoda²³. No, od svih razlika za raspravu u ovoj prigodi

svakako je najvažnija ona koja se odnosi na položaj i funkcioniranje kaptola u okviru šire društvene zajednice poglavito od sredine 14. stoljeća, ili praktično za vladavine ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika. Naime, dok je splitski kaptol tijekom cijeloga ovog razdoblja nastavio funkcionirati gotovo na isti način kao i u ranijim vremenima, a to znači poglavito kao korporacija gradskoga svećenstva čije je primarna zadaća usmjerena na pomaganje nadbiskupu i održavanje katedralne crkve, dotle se zagrebački kaptol razvio u jednu od ispostava „kraljevske crkve“, što zaslužuje nešto više riječi.

Naime, anžuvinski kraljevi Karlo Roberto i njegov sin Ludovik uspjeli su nad crkvom u zemljama pod svojom vlašću uspostaviti čvrstu kontrolu i u praksi se ponašati kao pravi „patroni“ institucije kao cjeline. Režim koji je uspostavio Karlo Roberto, a nastavio održavati njegov sin i nasljednik Ludovik, prilično je precizno opisan u jednome anonimnom elaboratu iz 1338. godine, formalno sročenom kao

stvarno funkcionirao s ukupno petnaest članova, koji se redovito pojavljuju u registru isprava nadbiskupa Hugolina - riječ je također o tri dostojanstvenika i dvanaest kanonika. No, kako je splitska nadbiskupija bila podijeljena na više arciprezbiterata (kliški, livanjski itd.), valja pretpostaviti da su i ti arciprezbitri bili stvarno članovi kaptola, ali nisu nazočili sjednicama, vjerojatno stoga što nisu imali ni izborno pravo (*ius et potestas eligendi*) kod agregiranja novih članova, pa nisu ni uživali *beneficia* dostupna gradskim kanonicima. Takvu pretpostavku podupiru primjeri kanonika Ivana Jurjavnića (*Iohannes Iorawnich*) koji se pojavljuje kao svjedok u kaptolskoj ispravi od 1. listopada 1379. (Kaptolski arhiv Split, sv. 64, fol. 39 – autor privodi kraju poslove oko objavljivanja ovoga registra splitskoga kaptola, koji će biti tiskan u časopisu *Fontes*); isprava je, inače, izvješće kaptolskoga izaslanika koji je bio nazočan kad je stanovita Vladislava, kćer kneza Mircote Mircotića iz Splita i žena kneza Ivana Tvrdojevoga, u selu Tvirić dala punomoć svome mužu kao pravnome zastupniku; gdje je bilo selo Tvirić nije bilo moguće utvrditi, no lista svjedoka toga čina (osim kanonika Ivana se kao svjedoci navode Grubiša Ostojić iz Grahova, Vlatko pok. Pripka iz Novoga Sela u kninskoj dijecezi i Dragan pok Radoslava iz sela Ričice u livanjskoj županiji) čini vrlo vjerojatnom pretpostavku da je ono bilo u livanjskoj županiji te da je Ivan Jurjavnić, kojemu nema nikakva traga u drugim suvremenim dokumentima koji govore o splitskom kaptolu, bio tamošnji „natpop“ (*arcipresbiter*) pa time i član kaptola. Slučaj kliškoga natpopa i kanonika Kranka (*discretus vir dompnus Hranhus archipresbiter Clissie et canonicus Spalatensis* - Kaptolski arhiv Split, sv. 64, fol. 57, 18.03.1385.) u tome je smislu mnogo jasniji, pa ta oba primjera snažno podupiru iznesenu pretpostavku.

¹⁹ O Tomi i njegovu djelu najopširnije i najpouzdanije govori M. MATIJEVIĆ SOKOL, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*. Jastrebarsko, 2003., dok se njegov autorski *procédé* ponajbolje može razabrati iz razlaganja u N. IVIĆ, *Domišljanje prošlosti: Kako je trinaestostoljetni splitski arhidakon Toma napravio svoju saloničansku historiju*, Zagreb, 1992.

²⁰ Usp. M. ANČIĆ, *Od kralja 'poluboga' do prvih ideja o 'nacionalnom kraljevstvu'*, u: *Kolomanov put. Katalog izložbe*, Zagreb, 2002.

²¹ O dva modela organizacije kaptola vidi M. ANČIĆ, *Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38, Zadar, 1996.

²² M. JERKOVIĆ, *Načini stjecanja kanonikata zagrebačkog kaptola u 14. stoljeću*, *Croatia Christina periodica*, 36(70), Zagreb, 2012, str. 3.

²³ I. OSTOJIC, *Metropolitanski*, str. 121, iznosi zaključak o dvadesetjednomo članu kaptola zapravo tek za mletačko razdoblje vlasti nad Splitom, nakon 1420. godine. Materijal, pak, koji je sabrao i upotrijebio pokazuje da je u razdoblju od 1361. do 1366. godine kaptol

niz optužba na kraljev račun²⁴. Sadržaj, pak, dokumenta govori o postupcima koji se u neutralnome smislu mogu definirati kao: puna kontrola nad izborom nadbiskupa i biskupa; striktna kontrola nad crkvenim posjedima u nastojanju da se onemogući njihovo otuđenje u korist rodbine trenutnoga obnašatelja časti; uspostava poreznoga opterećenja u kraljevu korist nad crkvenim institucijama u formi raznih pristojba i „godišnjih darova”; služenje s crkvenih posjeda u kraljevskim vojnim pohodima; podlaganje pod jurisdikciju svjetovnih sudova (vjerojatno u slučajevima prijepora oko posjedovnih prava). Iako optužbe u onome izvornom obliku zvuče kao „vapaj do neba”, reakcija papinske kurije u Avignonu na sve ovo je bila krajnje mlaka - papa Benedikt XI. je kralju uputio tek jedno pismo s obazrivo formuliranim upozorenjima o *moćem kršenju* crkvenih „sloboda”²⁵. To svakako treba dovesti u svezu s činjenicom da je kralj omogućio papinskoj kuriji prikupljanje poreza od crkvenih institucija u njegovoj zemlji („papinske desetine”), kao što je očigledno pristao i na to da se dio postavljenja kanonika provodi preko papinske kurije, kojoj je to također bio još jedan izvor prihoda²⁶.

²⁴ Dokument, oblikovan kao pritužbe anonimnih biskupa na ponašanje Karla Roberta unatrag dvadesettri godine tiskan je u G. FEJER, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Budae VIII(4)/1832., str. 321-324, nr. 153. Dokument inače prepričava, no bez navođenja njegova tiskanog izdanja, i P. ENGEL, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*. London - New York, 2001., str. 142-143, uz prihvaćanje kuta gledanja anonimnih autora.

²⁵ G. FEJER, *Codex VIII(4)/1832.*, str. 324-326, nr. 154.

²⁶ Razmatrajući problem izbora zagrebačkih kanonika u 14. stoljeću Marko Jerković je u podrobno istrazenoj raspravi ostao zaslijepljen poglavito (relativno obilatom) papinskom dokumentacijom koja govori o postavljenju kanonika te zaključio: „Problematika načina stjecanja zagrebačkih kanonikata u 14. stoljeću priča je o jačanju jednoga centra moći, Papinske kurije, i uklapanju zagrebačkih biskupa i ugarsko-hrvatskih kraljeva u širi nadarbinski poredak” (M. JERKOVIĆ, Načini stjecanja, str. 23). Zaključak, međutim, pada u vodu uzme li se u obzir samo to da se tek kod 106 kanonika ili kandidata za kanoničko mjesto, od ukupno njih 284 u 14. stoljeću, može utvrditi veza s papinskom kurijom pri dobivanju kanoničke pozicije (M. JERKOVIĆ, Načini stjecanja, str. 3 bilj. 3). No i u tih 106 slučajeva, zbog naravi papinske dokumentacije (zahtjevi za postavljenje i rješenja tih zahtjeva nisu „vjerna zrcalna slika stvarnosti”, oni samo govore o jednoj fazi dolaska do kanoničkoga mjesta), nije moguće ništa pobliže reći o tomu kako je kandidat stvarno dolazio do svoga mjesta. Natuknice po drugim sačuvanim dokumenti-

U tako postavljenom sustavu veliki je dio prelata, ali i klerika iz kaptolskih i kolegijalnih kaptola, bio izravno vezan s kraljevskim dvorom, gdje su obavljali različite poslove i zadatke, od političkih i administrativnih do dušebrižničkih. Crkveni su im, pak, položaji uglavnom služili kao izvor prihoda, čime se bitno rasterećivala kraljevska riznica. Sve se to najjasnije daje vidjeti na praktičnim primjerima, pa ću ovdje upozoriti samo na razdoblje biskupovanja Nikole, inače kraljeva kancelara i povremenoga poklisara, koji je na zagrebačku stolicu došao s one njitranske 1351. godine, da bi zagrebačkim biskupom prestao biti 1356. godine, nakon prelaska na nadbiskupsku stolicu u Kaloči²⁷. Kako je u Zagrebu provodio očigledno jako malo vremena uspostavio je sustav zamjena - pri misama u katedrali zamjenjivao ga je novoveški župnik²⁸, vikar u duhovnim poslovima (a to znači striktno crkvenim) bio mu je skradinski biskup Mihajlo²⁹, dočim ga je u svjetovnim poslovima (*in temporalibus*) kao vikar zamjenjivao regunski arcidakon Luka. Kako je cijeli sustav izgledao i funkcionirao zorno prikazuje isprava što ju je ovaj posljednji izdao u Čazmi 3. listopada 1353. godine³⁰. Tim dokumentom vikar Luka registrira složeni sklop odnosa nastao iz činjenice da je biskupov kancelar, lektor jegarskoga kaptola Ivan, dobio od biskupa Nikole na uživanje (*pro honore*) pobiranje daće na mostu i trgu u Dubravi (*tributa pontis et fori in Dombro*), središtu istoimenoga biskupskoga posjeda. Ivan je, međutim, to pravo pobiranja tributa dao u zakup braći Andriji i Jurju (prvi od njih je bio *literatus* i vicekaštelan u „staro-

ma, iz kojih proizlazi odlučna uloga kralja, odnosno dvora, i sustava patronatsko-klijentskih odnosa koji je polazio upravo s dvora i uključivao nadbiskupe, biskupe i svjetovnu aristokraciju, pri regrutaciji kanoničkoga podmlatka usmjeravaju zaključke u pravcu posve suprotnome od onoga koji projicira M. Jerković. Čini se da bi mnogo bliže stvarnosti bilo zaključiti kako se papinska kurija u 14. stoljeću uspješno uklapa u sustav distribucije nadarbina time što dio imenovanja uspijeva naplatiti kroz razne takse.

²⁷ O biskupu Nikoli osnovne informacije donosi N. KLAJČ, *Povijest Zagreba*. Vol. I, Zagreb, 1982., str. 336.

²⁸ N. KLAJČ, *Povijest Zagreba*, str. 336.

²⁹ Magyar országos levéltár (dalje: MOL) DL 100050, 22. 9. 1351. U radu sam se koristio fotografijama dokumenta iz Mađarskoga državnog arhiva, koje ću citirati prema njihovim izvornim signaturama, inače dostupnima na internetskoj adresi: <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&a=start>.

³⁰ MOL DF 263067.

me Budimu“ - *veteri Buda*), po cijeni od 120 zlatnih dukata godišnje, s tim da su mu taj zakup bili dužni isplatiti u Budimu (vrijedi upozoriti na to da je pred Luku u Čazmu došao jedan od braće zakupnika, Juraj, jedini u cijelome poslu za kojega se ne navodi da obnaša neku čast). Sve ovo doista vjerno ocrtava konture cijeloga sustava - Nikola je bio kraljev povjerenik (to je značilo mjesto kancelara, osobe koja kontrolira veliki kraljevski pečat), koji je napredovao u crkvenoj hijerarhiji od biskupske stolice u Njitrí, preko one u Zagrebu do nadbiskupskoga položaja u Kaloči; s druge je strane i on sam nastupao kao „patron“, a njegovi su „klijenti“ bili skradinski biskup Mihajlo (taj će se i nakon dvadesetpet godina ponovno pojaviti kao duhovni vikar zagrebačkoga biskupa, ovaj put Demetrija³¹) koji ga mijenja kao spiritualni vikar, regunski arcidakon Luka, koji vodi svjetovne poslove također kao vikar, te konačno jegarski lektor Ivan, koji biskupu-kancelaru služi kao njegov osobni kancelar. Sve njihove dužnosti i časti podrazumijevaju prihode, kakav je pobiranje tributa u Dubravi, a ti poslovi kao i mreža odnosa koji ih povezuju zahtijevaju stalnu izmjenu informacija, ponekad i na velikim udaljenostima - primjerice vikar Luka zacijelo nije mogao povjerovati Jurju ako se ovaj pojavio pred njim s informacijama o zakupu tributa samo u usmenoj formi, pa je stoga Juraj morao imati i neko pisano uporište za izdavanje instrumenta koji nam je sačuvan i ovdje prepričan. Kolanje informacija kroz tu mrežu može se naslutiti iz pukim slučajem sačuvanoga pisma što ga je u srpnju 1357. tadašnji bežinski arcidakon Gal uputio svome „patronu“, tadašnjem zagrebačkom biskupu Stjepanu de Kanisa³². Pismo je u historiografiji relativno često citirano i korišteno jer sadrži pripovijedanje o političkom sporazumu sklopljenom između ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika i bosanskoga bana Tvrtka. Osim te znatne političke vijesti, arcidakon Gal izvješćuje biskupa o kraljevskoj odluci da ga kao poklisara pošalje na papinsku kuriju u Avignon, odgađanju toga puta zbog skoroga dolaska papinskoga legata, potom o planu kraljevskoga para koji je putovanjem na sjever želio

izbjeći ljetnje vrućine te, konačno, o tome što radi biskupov „arcineprijatelj“ (*emulus et ecclesie vestre persecutor*), Stjepan, sin nekadašnjega slavonskoga bana Mikca. To je pismo uzoran primjer razvijene strukturirane pismenosti, odnosno razmjerno visoke epistolarne vještine preciznoga oblikovanja relevantnih informacija, pa valja, nasuprot pretpostavci Erika Fügedija³³, zaključiti kako upravo ono jasno dokazuje da se tijekom 14. stoljeća, poglavito u naznačenome društvenom miljeu, moralo vrlo često komunicirati na takav način.

Vezano uza sve što je ovdje rečeno, ne može biti iznenađenje zaključak kako je zagrebački kaptol u 14. stoljeću bio snažna utvrda vladarske ideologije navezane na kult dinastije, bez obzira na stvarne mjene u snazi kraljevskoga autoriteta, dočim je ta ista vladarska ideologija u splitskome kaptolu imala puno slabije uporište i održavala se dok ju je podupirao stvarni doseg kraljevskoga autoriteta³⁴. Kako je taj autoritet počeo slabiti u razdoblju vladavine nasljednika Bele IV. tako su važnost u društvenom životu počeli dobivati lokalni velikaši, pa se počela mijenjati i ideološka osnovica funkcioniranja kaptola. Dostatno je ovdje samo upozoriti kako su splitski nadbiskup i (posve izvjesno) njegov kaptol u suradnji s „banom Hrvata i gospodarem Bosne“ Pavlom Šubićem na prijelomu 13. i 14. stoljeća us-

³¹ MOL DL 108305, 15.04.1378.

³² Pismo je do sada dva puta objavljivano s pogrešnim datumom (*Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 2, Zagreb, 1856., str. 35, te L. von THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München - Leipzig, 1914., str. 336-337); ispravno datiranje uz registar na mađarskome jeziku prema MOL DL 34014, 17. 07.1357.

³³ E. FÜGEDI, 'Verba volant': Oral Culture and Literacy among the Medieval Hungarian Nobility, u: E. FÜGEDI, *Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary*, (ur. J. M. Bak), London (Variorum Reprints), 1986., str. 18, tvrdi da privatna pisma nisu sve do duboko u 15. stoljeću tvorila dio kulture komunikacije među plemstvom. No, uz predloženo pismo arcidakona Gala valja svakako spomenuti i pisma vranskoga vicepriora Balduina Cornuta banu Nikoli iz 1348. godine (*Cod. Dipl.* XI, str. 444-445, nr. 337), dubičkoga preceptora Albertina upućeno banu Ladislavu negdje između 1388. i 1390. (MOL DF 25412), pa i pismo Butka Kurjakovića Petru Šubiću Zrinjskom od 28. 9. 1400. (M. ANČIĆ, *Na rubu zapada: Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb, 2001., str. 261-262 - u ovome se posljednjem i izrijekom govori o tomu da je odgovor na pismo koje je Butko prije toga dobio od Petra), koja još više produbljuju dvojbu oko točnosti i preciznosti Fügedijeve postavke. Ono što je posve izvjesno jest da su se ta pisma rijetko čuvala i sačuvala (jer nisu imala takvu praktičnu vrijednost kakvu su imali pravni akti koji su se znatno pozornije čuvali), što ne znači da se tu formu komunikacije nije koristilo.

³⁴ Izvrstan primjer eksplikacije kraljevskoga autoriteta u stvarnome vremenu i prostoru jest epizoda intervencije kraljevskih snaga u sukobu Splita i Trogira 1244. godine - usp. prikaz zbivanja prema ANČIĆ, *Na rubu*, str. 98-101.

postavili čak tri nove biskupije sa sjedištima u Šibeniku, Duvnu i Makarskoj³⁵.

Vraćajući se na pitanje ideološke osnovice društvenoga života i djelovanja dvaju kaptola, valja naglasiti kako je njezinu eksplikaciju teško izravno pokazati i dokazati postojećim dokumentima, poglavito stoga što je njihova narav takva da se ovakvi zaključci mogu izvoditi samo posrednim putem. No, i takav je postupak dostatan kako bi se jasno razabralo u kojim su i kakvim okolnostima već prikazane ideološke osnovice, oblikovane u dva kaptola, uklapane a onda i reproducirane kao fond društvenoga znanja kroz različite praktične javne čine³⁶. Cijeli se mehanizam možda najslikovitije razaznaje kroz prikaz jednoga rituala tek posredno zabilježena u darovnici za posjed Vražji Laz u Moravču, što ga je zagrebačkome kaptolu poklonio vlastelin Nikola Ludbreški 1327. godine. Dokument kojim je registrirana ta nadarbina sastavljen je 20. kolovoza 1327. i u njemu su, doduše tek dijelom, prikazane i okolnosti darivanja koje se formalno zbilo za vrijeme svečane mise u zagrebačkoj katedrali na blagdan sv. Stjepana kralja (dakle dvadesetak dana prije izdavanja samoga dokumenta), u vrijeme čašćenja svečevih relikvija pohranjenih ispod oltara³⁷. No, opis okolnosti ne može se završiti tek na ovome - vlastelin Nikola Ludbreški bio je u tome trenutku glavni oslonac nedavno postavljenoga slavonskoga bana Mikca i u danima nakon izdavanja darovnice u pisanome obliku odigrat će važnu ulogu u pohodu što ga je ban poduzeo protiv sinova nekadašnjega bana Stjepana Babonića Blagajskog. Taj je pohod rezultirao, između ostaloga, i opsadom najvažnijega uporišta Babonića, steničnjačke utvrde, koja je

16. rujna, nekih petnaestak dana nakon sastavljanja citiranoga dokumenta, okrunjena predajom utvrde i konačnim priznavanjem kraljevskoga autoriteta od strane sinova nekad moćnog bana. Među onima koji su svjedočili tomu činu u pratnji bana Mikca najistaknutije je mjesto, dakako nakon zagrebačkoga biskupa Ladislava koji je također sudjelovao u pohodu, zauzimao upravo Nikola Ludbreški, pa je i u dokumentu kojim je registriran čin predaje utvrde i dodjele novoga posjeda sinovima bana Stjepana on i naveden na prvome mjestu među „plemićima kraljevine“, čak i prije banova formalnog zamjenika³⁸. Ostavljajući po strani sve okolnosti ovoga pohoda, koji je nastavljen sve do Zadra, dostatno je upozoriti kako je Mikac djelovao u punome smislu u kraljevsko ime i uživajući potpuno kraljevsko povjerenje. U tome kontekstu sastavljanje formalne isprave o darivanju Vražjega Laza (bez obzira na to u kojoj je mjeri opis okolnosti darivanja odgovarao stvarnim događajima), očigledno obavljeno u početnoj fazi pohoda, dobiva posve novo značenje u svjetlu zazivanja svojevrsne „pomoći“ svetoga kralja. Taj ideološko-ritualni sklop, koji uključuje moći kralja-sveca pohranjene pod oltarom u katedrali te njihovo čašćenje nadarbinom, za vrijeme svečane mise, i to instituciji čija je djelatnost i doslovno fokusirana na te moći a u očekivanju „pomoći“ u planiranome pohodu povedenom u ime svečeva nasljednika, uz nazočnost i sudjelovanje prvosvećenika institucije, precizna je praktična eksplikacija ideološke osnovice ocrtane u citiranome tekstu iz uvoda kaptolskih *Statuta*. Kroz sve se to za sudionike ovih čina potvrđuju i učvršćuju temelji na kojima je funkcionirao ne samo društveni poredak, nego i cijeli srednjovjekovni svijet usredotočen na katedralu, biskupa i njegov kaptol - poredak i vlast su legitimirani pozivom na Božju providnost koja je „prvoga kralja“ izabrala i dala mu posebno mjesto u neposrednoj blizini vrela života (postao je „svetac“), odakle je on mogao zagovarati i braniti interese svojih nasljednika i zajednice kojoj su oni bili „glava“ (odatle proizlazi lista vladara u uvod-

³⁵ Takvo stajalište opširno i uvjerljivo razlaže A. ŠKEGRO, *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključenja u bosanski apostolski vikarijat*, Zagreb, 2002., str. 122-129.

³⁶ Razmatranje ovdje počiva na postavkama Paula Connerton (P. CONNERTON, *How Societies Remember*. Cambridge, 1989., - iako postoji hrvatski prijevod ovoga djela, namjerno ga nisam citirao jer je toliko loš da na mnogo mjesta onemogućuje razumijevanje autorovih stajališta), prema kojima predmoderna društva informaciju (pa onda i „znanje“) pronose kroz vrijeme („reproduciraju“) upravo kroz javne čine.

³⁷ Dokument kojim je registriran dar Nikole Ludbreškoga zagrebačkome kaptolu tiskan je u *Cod. Dipl.* IX, str. 357-358 nr. 295. Opis, pak, okolnosti u kojima je došlo do toga čina glasi: *in ecclesia beati regis Stephani, et in festo eiusdem, maioris misse officio existens, tempore offertorii ad aram beati regis Stephani*.

³⁸ Dokument kojim je registrirana predaja Steničnjaka banu Mikcu i dodjela posjeda Moslavina u zamjenu sinovima bana Stjepana datirna je 16. rujna 1327. i tiskan u *Cod. Dipl.* IX, str. 358-360, nr. 296.

nome dijelu *Statuta*, tzv. *Zagrebačkoj kronici*³⁹; tu svakako treba tražiti i razloge koji su anonimnoga autora *Odlomka 'Kronologije'* nagnali na ekskurze o vladarima 11. stoljeća u razlaganju glavne i početne ideje njegova teksta); pozivom na tu tradiciju legitimiran je i aktualni vladar, kao nasljednik „kralja sveca“, ali i cijela struktura koju je on izgradio⁴⁰.

Iako za način na koji je ideološka osnovica, izgrađena u splitskome kaptolu tijekom druge polovine 13. i prve polovine 14. stoljeća, eksplicirana u praktičnim činima, nema prvorazrednih informacija u vrelima koja povjesničaru stoje na raspolaganju, ponešto se ipak može bar naslutiti iz onoga što je sačuvano. U tome je smislu možda najuputnije pogled usmjeriti na svečanosti vezane uz proslavu blagdana zaštitnika grada Splita i sveca titulara tamošnje katedralne crkve, sv. Dujma, koji se inače slavi 6. svibnja. Pogled u tome pravcu, iako ne kroz dostatnu širinu fokusa, otvara slučajno sačuvana račun-ska dokumentacija splitske općine za 1345. godinu. Naime, u knjigama općinskih rizničara (*massarii*)

zapisano je kako su upravo te godine rizničari iz sredstava gradskoga proračuna isplatili ukupno 127 libara i 3 solida na ime troškova gošćenja okupljenih hrvatskih velikaša, koji su pohodili svečanost čašćenja sv. Duje i sve one druge ceremonijale i rituale kojima je proslava dana sveca zaštitnika bila popraćena. Na popisu uglednih gostiju nalazili su se (tada još uvijek malodobni) knez Ivan Nelipčić, njegov rođak Konstantin, livanjski knezovi Miho-vilovići, kninski biskup i drugi plemići. Posjet se, pak, svečanosti proslave svečeva blagdana (u Splitu svečanosti zovu „sudamja“, što je izvedeno iz iskrivljenoga izgovora svečeva imena - „su“ dolazi od „sveti“, a „damja“ od „Dujam“) odvijao u vrlo složenim političkim okolnostima. U jesen prethodne godine majka kneza Ivana Nelipčića, Velislava, pristala je ustupiti kralju, odnosno njegovu zastupniku slavonskome banu Nikoli Lendavskom, kninsku utvrdu, ali se upravo nakon svečanosti u Splitu počela kolebati i Velislava i njezin sin. Naime, kad se ban Nikola krajem svibnja spustio u južni dio Hrvatskoga Kraljevstva kako bi ostvario dogovor iz prethodne godine, kneginja nije pokazala spremnost za njegovo puno provođenje⁴¹. Teško može biti dvojbe oko toga da su stajališta na kojima su stvarane političke odluke u kasno proljeće te godine ostala izvan fokusa razgovora i dogovora okupljenih gostiju na svečanoj proslavi dana zaštitnika splitske općine, tim prije što su upravo ti gosti bili glavni akteri zbivanja o kojima je riječ. Na koji su način i kako te u kojoj formi za ta svoja stajališta dobili eventualno potporu crkve, ili još preciznije kako je splitska crkva bila i na koji način upletena u ta zbivanja, vjerojatno nikad nećemo moći sa sigurnošću reći, onako kako je to bilo moguće razabrati u zagrebačkome slučaju.

No, još jedno vrelo iz istoga razdoblja jasno upućuje na više no snažne veze splitske crkve s hrvatskim plemstvom - riječ je o, u našoj historiografiji, već „čuvenim“ pripisima tzv. „Supetarskome kartularu“. Radi se zapravo o dvjema bilješkama dopisanim rukom „14. stoljeća“, koja je bila „vješta ... pismu poslovnog života“, na praznome prostoru

³⁹ Lista vladara iz uvodnoga dijela *Statuta* u historiografiji se tretira kao zasebno djelo pod naslovom *Zagrebačka kronika* - tekst vidi u I. K. TKALČIĆ, *Povjestni spomenici*, str. 1-7; za tretman toga teksta u mađarskoj historiografiji kao integralnoga dijela kolektivne memorije Kraljevstva, a što inače nije posve lišeno utemeljenja, indikativan je način na koji je on, izvan konteksta *Statuta* koji mu daje puni smisao obzirom i na to da mu slijedi popis zagrebačkih biskupa, tiskan u: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Apradianae gestarum* I, (ur. E. Szentpétery), Budapest, 1937., str. 202-215. Postanak, s kratkim pregledom stajališta iz literature, raspravlja M. ŠVAB, *Prilog kritici*, str. 131 i d., no za razumijevanje upravo i postanka i funkcije toga teksta u uvodu kaptolskih *Statuta* čini mi se odlučnim zapažanje L. Veszprémyja o uskoj povezanosti i isprepletenosti kroničarskih tekstova, svetačkih legenda i tekstova crkvenoga rituala (*lectiones*) uklopljenim u brevijare upravo u ugarskoj tradiciji (vidi L. VESZPRÉMY, *Royal Saints in Hungarian Chronicles, Legends and Liturgy*, u: *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000-1300)*, (ur. L. Boje Mortensen), Copenhagen, 2006., str. 220).

⁴⁰ Ideju da je ono što zovemo „legitimacija poretka“ potrebno u prvome redu onima koji u tome poretku zauzimaju središnje mjesto opširno i vrlo uvjerljivo razlaže R. BARKER, *Legitimizing Identities: The Self-Presentations of Rulers and Subjects*. Cambridge, 2001. U tome je kontekstu puno jasnije zašto „svetost“ ugarskih kraljevskih svetaca već u njemačkim suvremenim vrelima izaziva sumnje (usp. za način na koji njemačka vrela tretiraju sv. Stjepana kralja u L. VESZPRÉMY, *Royal Saints*, str. 231).

⁴¹ Za sve što je rečeno u svezi s proslavom blagdana sv. Dujma 1345. godine i gostima koji su svečanosti pohodili, kao i političkim okolnostima u kojima se to događalo, vidi M. ANČIĆ, *Putanja klatna: Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*. Zadar - Mostar, 1997., str. 139-143, gdje su navedena i vrela na kojima se razlaganje temelji.

posljednjega lista montaneja samostana sv. Petra u Selu (de Gumai), koji je inače pisan početkom 12. stoljeća⁴². Bilješke govore o (navodnim) običajima koji su vladali u „kraljevstvu Hrvata“ (*regnum Croatorum*) u razdoblju od kralja Svetopelega do

kralja Zvonimira - prvo se navodi sedam banova (Hrvatske, Bosne, Slavonije, Požege, Podravlja, Albanije i Srijema) koji su u slučaju smrti kralja bez nasljednika birali novoga vladara; potom se navode imena šest rodova (*generes*) koji su davali bana „u Hrvatskoj“ (*in Croacia*), a onda se spominje drugih šest rodova (*generaciones*) iz kojih su prema toj očiglednoj legendi dolazili župani Hrvatske (*comites in comitatibus Croacie*); tih dvanaest rodova su, dakako, isti oni rodovi koji se spominju u *Qualiteru* (bilješka zapravo izrijeком navodi imena samo onih rodova iz kojih su birani banovi: Kačići, Kukari, Snačići, Čudomirići, Mogorovići, Šubići, dočim imena rodova iz kojih su dolazili župani nema). Druga bilješka, koja se ne može više u cijelosti pročitati zbog oštećenja, donosi povijesnu listu banova, pri čemu je uz njihova imena izrije-

⁴² U historiografiji se ovaj rukopis različito određuje, pa se onda za njege i koriste različiti nazivi: najčešće se koristio naziv „kartular“ (kopijalna knjiga - riječ se nalazi i u naslovu tiskanoga izdanja što ga je priredio Viktor Novak; vidi V. NOVAK - P. SKOK, *Supetarski kartular*. Zagreb, 1952.). U novije doba Mirjana Matijević Sokol zastupa mišljenje prema kojemu se radi o tipu ranosrednjovjekovnog teksta za koji se uobičajio naziv *gesta abbatum* (M. MATIJEVIĆ SOKOL, Neki aspekti diplomatske tradicije u zapisima splitske crkvene provenijencije, u: *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, (ur. A. Buczynski, M. Kuruh, S. Matković), Zagreb, 2003.), dočim pisac ovih redaka smatra kako je temeljni tekst, kojemu su kasnije dopisivani dijelovi, nastao kao „montanej“, popis posjeda koji su iziskivale posebne okolnosti nastale krunidbom Kolomana za hrvatskoga kralja 1102. godine (vidi M. ANČIĆ, Srednjovjekovni montaneji, str. 134-138, te M. ANČIĆ, Od kralja, str. 71-73). Za uvjerljivo datiranje i značajke rukopisa dodanih pripisa na posljednjem listu rukopisa vidi V. NOVAK - P. SKOK, *Supetarski*, str. 136. Samostan je, inače, a s njime zajedno i montanej, dospio u ruke splitskoga nadbiskupa negdje sredinom 14. stoljeća, iako pod nejasnim okolnostima - još 1313. godine „patronatsko pravo“ nad crkvom opustjeloga samostana pripadalo je, pravom naslijeđa izvedenim iz uloge utemeljitelja „zaklade“, Petra Crnoga, splitskoj obitelji Leonis (sve relevantne informacije o sudbini samostana i poslije samo crkve donosi I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*. Knj. 2, Split, 1964., str. 341-342); obitelj Leonis nije u međuvremenu izumrla, pa ipak je sredinom 14. stoljeća nadbiskup preuzeo pravo nad crkvom te je tako i montanej najkasnije tad dospio u nadbiskupski arhiv gdje se nalazi i danas. Ostaje dakako, iako ne baš uvjerljiva, mogućnost da su pripisi na posljednjem listu montaneja nastali dok je on još bio u rukama članova obitelji Leonis - za tu bi, pak, mogućnost govorila nedotjeranost rukopisa pisca pripisa, što bi se moglo povezati primjerice s osobama kakve su doista bili braća Jancije i Teodozije Leonis. Braća su Leonis, naime, pripadali uskome krugu splitske patricijske elite koja je sredinom 14. stoljeća koncentrirala političku moć u svojim rukama (usp. T. RAUKAR, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*. Split, 2007., str. 255-256), a Teodozije je još od sredine 40-ih godina imao raširene trgovačke poslove (vidi J. STIPIŠIĆ (pr.), *Splitski spomenici I. Splitski bilježnički spisi*. Sv. 1, Zagreb, 2002., str. 67-68, nr. 117; str. 86-87, nr. 152; str. 133-134, nr. 231; str. 156, nr. 272; str. 233, nr. 388). Kao takvi, braća Leonis su nedvojbeno bili dostatno obrazovani da bi ovladali aktualnim poslovnim/kancelarijskim pismom, ali bez one lakoće duktusa koji donosi profesionalna pisarska vještina, a upravo takav dojam ostavljaju pripisi na posljednjem listu montaneja. Uz ovaj, još bi se je-

dan argument za autorstvo pripisa nekoga od Leonisa mogao naći u činjenici da je Teodozije Leonis igrao, kao izaslanik svoje općine, aktivnu ulogu u političkom životu svoje šire zajednice, što se dade razabrati iz ono malo sačuvanih odluka Velikoga vijeća grada Splita. Te odluke pokazuju da je dva puta tijekom 50-ih godina bio u Veneciji (prvi put izvjesno kao poklisar općine 1354. godine, dok su razlozi putovanja 1358. godine nejasni - vidi J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIC (pr.), *Zapisnici Velikog vijeća grada Splita 1352.-1354., 1357.-1359.*, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU*, 12, Zagreb, 1982., str. 137, nr. 39, 27. ožujka 1354.; str. 180, nr. 105, ožujak 1358.), k tomu je kao općinski izaslanik odlazio na razgovore s kraljem, a onda i s dalmatinsko-hrvatskim banom, nakon što su splitske vlasti zbacile mletačko vrhovništvo u srpnju 1357. godine te je čak, kao izaslanik, nazočio svečanome potpisivanju mirovnoga sporazuma između ugarsko-hrvatskoga kralja i mletačkoga dužda u siječnju 1358. godine u Zadru (vidi J. STIPIŠIĆ - M. ŠAMŠALOVIC, *Zapisnici*, str. 139, nr. 45, 17. srpnja 1357.; str. 147-148, nr. 63, 21. rujna 1357.; str. 167-168, nr. 89, prosinac 1357.; str. 171-172, nr. 94, poslije 25. siječnja 1358.). Kretanje i boravci u tim društvenim krugovima svakako su ga dovodili u intenzivne kontakte s hrvatskim plemstvom, pa je doista u tim i takvim prigodama mogao slušati stvari, ili čak dobiti pisani tekst, na temelju kojega je onda eventualno mogao sastaviti pripise u montaneju. Zbog svih se ovih razloga ne može apodiktčno tvrditi kako su pripisi nastali nakon što je montanej dospio u nadbiskupski arhiv, no posve je izvjesno da pripisi ne spadaju u ono što sam na početku nazvao „diskurzivnom pismenošću“ - u pripisima se, naime, ne vodi rasprava s nekim drugim tekstom i tamo izloženim tvrdnjama, idejama i stajalištima, nego oni imaju formu lista i popisa, znakovitih za navike „strukturirane pismenosti“, bez obzira na to tko je bio njihov autor, netko iz nadbiskupova ili kaptolskoga kruga (više vjerojatno), ili netko iz splitske obitelji Leonis (manje vjerojatno).

kom navedeno i kojem su rodu navodno pripadali⁴³. Sadržaj su ovih bilježaka povjesničari, kao što je uostalom slučaj i s *Qualiterom* i *Odlomkom 'Kronologije'*, raščlanjivali tražeći u prvome redu „vjerodostojno“, odnosno „nevjerodostojno“ izvješće o prošlosti, iako je očigledno riječ o svojevrsnom sažetku više-manje legendarne pripovijesti koja idealizira „republiku hrvatskoga plemstva“ kakva postoji nakon 1322. godine. Teško se može dvojiti glede toga da *Qualiter* i pripisi supetarskome montaneju pripadaju istoj misaonoj cjelini te imaju isto tekstualno ishodište, pa tako sadržaj pripisa na određeni način i implicitno objašnjava zašto i kako su se onih „dvanaest rodova“ našli u situaciji pregovarati s kraljem Kolomanom kada se on pojavio na Dravi - šest od tih rodova su, prema tome legendar- nom tumačenju, i u ranijim razdobljima odlučivali o vladaru kad bi ovaj umro bez nasljednika, a kako su „župani županija u Hrvatskoj“ doista vodili voj- sku tako su i oni u priči pridruženi pregovorima. Je li ova cjelovita pripovijest doista i postojala u pisa- nome obliku teško je reći s iole sigurnosti, no takva se pretpostavka čini prilično uvjerljivom, kao što se prilično uvjerljivom čini i pretpostavka da je dio te misaono-pripovijedne cjeline bila i priča o ubojstvu kralja Zvonimira, sačuvana u različitim (kasnijim) pisanim verzijama. Razumijevanje toga cjelovitog meta-narativa zapravo je jako otežano stoga što se on pred očima modernoga povjesničara pojavljuje u razlomljenim dijelovima, zabilježen ne kao cjelina, nego u odgovarajućim kontekstima - u raspravi s tvrdnjama i gledištima Tome Arcidakona (*Quali- ter*), u pripisima (popisima i listama) supetarskoga montaneja, na čijim se stranicama doista spominju kralj Zvonimir i ban Petar, ili pak u sklopu drugih narativnih tekstova u koje je ugrađena pripovijest o ubojstvu kralja Zvonimira.

Bilo kako bilo, posve je izvjesno kako je cjelo- vita pripovijest (kao usmeno prenošena tradicija ili u pisanome obliku kanonizirani sadržaj) transponi- rala u daleku i legendarnu prošlost (vrijeme „kralja Svetopelega“, mitske figure koju ocrtava *Ljetopis popa Dukljanina*, tekst koji je kolao u ovim krajevi- ma u različitim formama) prilike kakve su vladale u posljednjim desetljećima 13. i u prvoj polovini 14. stoljeća. Ta je i takva verzija prošlosti objaš- njavala i opravdavala sustav društvenih, uključivo

i političkih, odnosa konfiguriran procesom raspada kraljevskoga autoriteta, kada se u krajevima južno i istočno od srednjega Pounja i Like prvotno obli- kovalo „gospodstvo“ Šubića Bribirskih, a nakon 1322. godine, odnosno odvođenja bana Mladena II. Šubića Bribirskog u Ugarsku, doista jedna vrst „plemičke republike“ s političkim frakcijama defi- niranim rodovskom terminologijom⁴⁴. „Etnički dis- kurs“, odnosno poziv na specifične „hrvatske tra- dicitije“, postao je u tim okolnostima važan element konstrukcije društvene zajednice koja se realno našla odsječena od dotadašnjega političkog središta - vladarskoga dvora Arpadovića⁴⁵. Možda najjasnija refleksija toga novog elementa razabire se u postup- ku kojim je ban Pavao Šubić Bribirski promijenio svoju bansku titulu - od „primorskoga bana“, što je postao, bar formalno ako ne i stvarno, kraljev- skom voljom⁴⁶, sam je svoju titulu promijenio u onu „bana Hrvata“, zabilježenu po prvi put 1287. godine⁴⁷, no koja nije imala nikakvoga *precedensa*.

⁴⁴ U kojim se okolnostima i u kakvim uvjetima, vrlo slič- nima onim koji su vladali u južnoj polovini Hrvatsko- ga Kraljevstva, srednjovjekovna „politička igra“ kon- figurirala u sustav plemićkih frakcija (moderni pojam „stranaka“, iako na prvi pogled primjenjiv, ovdje više zbunjuje no što objašnjava) iskazan kroz rodovski rječ- nik zorno prikazuje J. HEERS, *Parties and Political Life in the Medieval West*, Amsterdam - New York - Oxford, 1977., str. 247-253.

⁴⁵ Zbog ekonomičnosti samoga teksta i logike razvijanja argumenta definicija se pojma „političko središte“ na- lazi ovdje dalje - vidi tekst uz bilj. 125 i 126.

⁴⁶ Dolazak Pavla do časti „primorskoga bana“, ponaj- prije uz pomoć moćnih srodnika iz zajednice Hédera, 1273. godine prikazuje D. KARBIĆ, Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 22, Zagreb, 2004., str. 11-12, s upozorenjem kako je u dokumentima izdanim u njegovo ime isticano kako tu titulu obnaša „kraljev- skom milošću“.

⁴⁷ Najstariji dokument s Pavlovom titulom koja glasi *banus Hrouatorum*, tiskan je u *Cod. Dipl., Dodaci I*, Zagreb, 1998., str. 66-67, nr. 27. Priređivači su pri izdavanju napravili ozbiljnu grešku u datiranju te do- kument stavili u 1207. godinu, iako je iz činjenice da su kao pomoćni elementi datiranja u dokumentu nave- dena imena kralja Ladislava, bana Pavla i splitskoga nadbiskupa Ivana, posve jasno da nikako ne može biti riječi o 1207. godini. U izvorniku dokumenta (Kaptol- ski arhiv Split - dalje: KAS, sv. 64, f. 105), međutim, jasno je raspoznatljivo da je pisar naknadno iznad crte pisanja a između riječi *ducentesimo* i rimskoga broja *VII* zapisao skraćenicom *octuagesimo*, što znači da je u izvorniku koji je prepisan u splitskome kaptolu bila zapisana godina 1287. No, i takvo datiranje nije bez

⁴³ Tekst obaju bilježaka u: V. NOVAK - P. SKOK, *Supetar- ski*, str. 230, br. 100 i str. 231, br. 102.

Tom se je titulom nastavio koristiti i njegov sin i nasljednik Mladen II. sve dok ga kralj nije 1322. godine zarobio i odveo u Ugarsku, a kad je nasilnom kraljevskom intervencijom onemogućeno održavanje nasljedne banske časti, Pavlov unuk, knez Mladen III. počašćen je atributom „čvrsti štit Hrvata“ (*Croatorum clipeus fortis*) u natpisu postavljenom na njegovo posljednje počivalište⁴⁸. Tekst ovoga nadgrobnog natpisa svakako je vrlo važan za razumijevanje transformacije ranijega „etničkoga diskursa“ u 14. stoljeću - uz izričaj o „čvrstom štitu Hrvata“, autor govori o tomu da je smrt nositelja te „titule“ rezultat „grieha narodá Slavonije“ (*pro peccatis Slavonie gentium*) te u istome dahu poziva „Slavene“ neka oplakuju smrt ovoga „plemenitog unuka i nećaka banova“ (*Flete Slavi nobilem nepotem Banorum*) - Mladen III. je doista i bio i unuk i nećak banova, jer mu je djed bio ban Pavao, a stric ban Mladen II. Na ovu ću se transformaciju ranijega „etničkog diskursa“ još ovdje vratiti, pa je dovoljno tek naznačiti kako je tu riječ o transformaciji koja je otvorila proces oblikovanja diskurzivne formacije koja se danas uobičajeno naziva „nacionalizam“. Uz to valja domah dodati kako se posljednjih godina, kao svojevrsna reakcija na „modernističke“ teorije „nacionalizma“, sve jasnije oblikuje zaključak kako je diskurzivna formacija „govor o naciji - nacionalizam“ duhovna tvorba koja korijene ima upravo u srednjovjekovnom svijetu. Oblikovanje toga specifičnog „govora“ vidi se kao rezultat djelovanja tadašnje intelektualne elite, što dakako ne znači i da „nacija“, kao rezultat društvenog postvarenja te diskurzivne formacije i realno funkcionalna

proturječnosti u samome dokumentu, obzirom na to da je tu navedena indikcija „jedanaesta“ (*XIa*), što ne odgovara 1287. godini - te je godine, naime, trebala biti petnaesta indikcija! Uzimajući, međutim, u obzir okolnosti tradicije dokumenta - njega je prvotno 21. srpnja 1287. sastavio kliški „zakleti općinski (bilježnik)“ (*communitatis iuratus*) Prviša, potom je u nepoznatome trenutku dokument s izvornika prepisao Ozrin, „službenik veličajnog kneza Grgura i tada zakleti bilježnik Klisa“ (*Osrinus seruiens magnifici domini comitis Georgii et tunc iuratus notarius Clisie*), da bi 16. veljače 1403. taj Ozrinov prijepis bio prepisan u splitskome kaptolu - može se s velikom vjerojatnosti pretpostaviti da je negdje pri ovim prepisivanjima indikcija „XV“ bila pretvorena u indikciju „XI“. Takva se greška čini mnogo vjerojatnijom no greška u prepisivanju godine, pa stoga ostajem kod 1287. godine navedene u dokumentu.

⁴⁸ Natpis s grobnice Mladena III. u trogirskoj katedrali vidi prema V. KLAJČ, *Bribirski knezovi od plemena Subić do god. 1347.*, Zagreb, 1987., str. 176, bilj. 31.

društvena zajednica (makar i „zamišljena“), nastaje usporedno s tim specifičnim „govorom“⁴⁹.

No, zasad se vraćam na tekstove koji su predmet raščlambe u ovoj prigodi i pitanje kako su se ova-ko, nadam se podrobno i dostatno, ocrtane materijalne i ideološke osnovice djelovanja dvaju crkvenih institucija mogle zrealiti u njima? Čini se kako oko toga može biti vrlo malo dvojba - fokus autora *Odlomka 'Kronologije'* jasno je postavljen na političku teritorijalnu jedinicu koja se zove *Sclauonia*, stoji pod vrhovnom vlašću ugarskog kralja ali ima i svoga *dux*a iz vladarske dinastije, a čije su se „stare granice“ (*veteri limites*) nalazile na rijeci Cetini, s jedne strane, te se protezale sve do Srijema, s druge strane; autor pak *Qualitera* govori o „cijeloj Hrvatskoj sve do dalmatinskoga mora“, u kojoj političke odluke donose oni koji se zovu „Hrvati“ (*Chroates ... preparauerunt se*) podijeljeni na „dvanaest rodovskih zajednica“, a koja se prostire do Drave, gdje počinje Ugarska (Hrvati služe kralju na jedan način *usque ad flumen Draue*, a na drugi način *inde uersus Hungariam*). Autor *Odlomka 'Kronologije'* zna međutim i za „Ugarsko Kraljevstvo“ (*regnum Hungariae*) za koje rabi i sinonim „cijela Panonija“ (*Pannoniae totius rex*), ali i za „Hrvatsko Kraljevstvo“ (*regnum Croatiae*) i njegove kraljeve (*Croatiae reges*) te biskupa (*episcopus Croatensis*) - „stara granica“ toga Kraljevstva sa *Sclauoniam* bila je u njegovim predodžbama na rijeci Cetini, dočim je ono bilo takvoga položaja da se vlast njegova vladara mogla proširiti na područje između utoka Kupe u Savu, Srijema i Drave, odnosno iz njega su se poduzimali pohodi na „planine Tribala i Srba na Drini“ (*montes Trivallos et Seruos ad Drinum*). Dakle, dva anonimna autora polaze od posve različitih „opisa stvarnosti“, utemeljenih u društvenom znanju sredina u kojima svakodnevno funkcioniraju, pa onda iz tih „opisa stvarnosti“ konstruiraju sliku proteklih zbivanja. Njihovi „opisi stvarnosti“ teško su razumljivi iz perspektive današnjih mentalnih

⁴⁹ Usp. kao najsvježije primjere toga novog teorijskoga usmjerenja A. ROSHWALD, *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*. Cambridge, 2006. - A. GAT, *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. Cambridge, 2013. te C. HIRSCHI, *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge, 2012., djela bez osvrta na koja ubuduće neće biti moguće rešćlanjivati ni kasnosrednjovjekovni „hrvatski etnički diskurs“.

slika utemeljenih na zemljovidnoj projekciji „ptičijega pogleda“, no ipak pozornijem čitatelju neće primjerice promaknuti spoznaja da anonimni autor *Odломka 'Kronike'* očigledno ne zna gdje se nalazi rijeka Cetina. Ona je za njega tek *topos* uz koji se, po čuvenju, vezuje pojam granice. Isto je tako lako raspoznatljivo da u njegovoj geografiji nema mjesta za Bosnu - Hrvatsko Kraljevstvo nalazi se na imaginarnom istoku od Cetine, hrvatski vladar svojoj zemlji može priključiti *haec pars Sclavoniae* koji leži zapadno od utoka Kupe u Savu i ujedno napada planine „prema“ ili „na“ Drini, osim ako Bosnu na zamišlja upravo kao „planine Tribala i Srba“. S druge strane, iako se pozivanje anonimnoga autora *Qualitera* na Dravu kao „granicu“ prema Ugarskoj na prvi pogled može učiniti kao znak bolje orijentacije u prostoru, ipak je iz načina njegova pripovijedanja (ugarski kralj dolazi „do Drave“ na što Hrvati reagiraju pripremama za sukob, a onda počinju pregovori, kao da ugarski kralj stoji na toj imaginarnoj rijeci-granici) prilično jasno kako se i ovdje radi tek o *toposu*, a ne o stvarnim i jasnim predodžbama o prostoru. Jednom rječju, oba anonimna autora zapravo o prostoru u koji smještaju svoje povijesne raščlambe govore „po čuvenju“, bez jasnih predodžaba o međusobnim odnosima političko-teritorijalnih jedinica o kojima govore, u smislu u kojem moderni diskurs počiva na jasnim i iz uvida u zemljovide oblikovanim predodžbama o precizno razgraničenim područjima (treba li uopće i upozoriti koliko u najnovije doba na predodžbe utječu satelitski snimci posredovani elektroničkim medijima, od televizije nadalje).

Sve je ovo moguće, međutim, usporediti i s jezikom „službenih“ dokumenata, onih koji reproduciraju društveno znanje političkoga središta, kako bi se jasno raspoznalo da znanje dvojice anonimnih autora *nije isto* što i znanje koje vlada u političkom središtu, ali istodobno i kako bi se vidjelo pod kojim se uvjetima i okolnostima to znanje u političkom središtu mijenja i transformira. Pri tomu, ipak, treba upozoriti na jednu važnu osobinu jezika srednjovjekovne administracije koji ponekad zbunjuje moderne povjesničare navikle na jedinstvene „službene nazive“ reproducirane kroz rutinsko djelovanje integrirane državne birokracije prema utvrđenim obrascima⁵⁰. Riječ je, naime, o tomu da ta administracija nema čvrsto ustaljene i nepromjenjive obrasce dje-

lovanja, uključujući „službeno nazivlje“, pa rječnik koji rabi često ovisi o individualnom spoznajnom horizontu pojedinca ili uskoga kruga ljudi i shvaćanjima svijeta i odnosa u njemu proizašlim iz toga. Uz takvu konstataciju valja krenuti od činjenice da je još od Kolomanove krunidbe u tituli ugarsko-hrvatskoga kralja Hrvatsko Kraljevstvo jasno označeno dvočlanim nazivom *Dalmatia Croatia*, nekad s, a nekad bez veznika „i“ (*et*). Sve do vremena kad je hercegsku titulu obnašao sin Andrije II., budući kralj Bela (IV.), a to znači do 20-ih godina 13. stoljeća, ta se titula u dokumentima kraljevske administracije vezivala uz isti pojmovni sklop *Dalmacia (et) Croatia* reproduciran i u kraljevskoj tituli⁵¹. Promjena je nastupila s uredovanjem Bele, kojega se u dokumentu što je izdan u njegovo ime 1222. godine prvi put titulira kao *Bela dei gracia rex filius regis Vngarie et dux tocius Sclauonie*⁵². Bela je, dakle, bio i kralj (*rex*) ali i herceg (*dux*) - pri tomu je njegova kraljevska titula bila bez teritorijalne oznake jer je bio tek „mladi kralj“⁵³, dočim je njegova hercegova titula bila definirana dotada, bar u sačuvanim dokumentima, nepoznatom zemljopisnom odrednicom „cijeloga Slovinja“⁵⁴. Belina kraljevska titula,

studija. Zagreb - Rijeka, 2000., str. 89, s početnom i apodiktikom tvrdnjom: „Nedvojbeno je da je počevši od Petra Krešimira službeni naziv hrvatske države glasio *regnum Croatie et Dalmatie*“, da bi malo dalje, posve u duhu shvaćanja „nacionalne povijesti“ 19. i 20. stoljeća vezane uz suvremenu „nacionalnu politiku“, autor ustvrdio: „(a)li, nije samo naziv *Croatia* marginaliziran (nakon 1102. godine - op. M. A.) u odnosu na naziv Dalmacija, već se zapaža svjesni napor da se u službenim aktima izbjegava naziv *regnum*“.

⁵¹ Vidi dokumente u *Cod. Dipl.* II, str. 259-260, nr. 244; str. 263, nr. 247; str. 263, nr. 248; str. 264, nr. 249; str. 265, nr. 250; str. 267-268, nr. 252; str. 268-270, nr. 253; str. 290-291, nr. 274; str. 293-294, nr. 277; str. 296-297, nr. 279; str. 297, nr. 280; str. 308-309, nr. 289; str. 309-310, nr. 290; str. 338, nr. 314; str. 353, nr. 326; str. 355-356, nr. 328; str. 357, nr. 330; str. 361, nr. 333. - *Cod. Dipl.* III, str. 2, nr. 3; str. 3, nr. 4; str. 4, nr. 5; str. 6, nr. 7; str. 17-18, nr. 14. - *Cod. Dipl. Dodaci I*, str. 60-61, nr. 21. - MOL DF 206838, 1211.

⁵² *Cod. Dipl.* III, str. 219-220, nr. 193.

⁵³ Bela je okrunjen ubrzo nakon što je u velikaškoj uroiti ubijena njegova majka, kraljica Gertruda, i to 1214. godine, kako bi se i na taj način osiguralo njegovo nasljedno pravo - usp. Z. J. KOSZTOLNYIK, *Hungary in the Thirteenth Century*. Boluder (CO), 1996., str. 49.

⁵⁴ Arhaizirajući pojam „Slovinje“ koji ću nadalje rabiti kao ekvivalent pojmu *Sclauonia* iz latinskim jezikom pisanih srednjovjekovnih tekstova uzet je kako se modernim pojmom „Slavonija“ ne bi izazivala zabuna.

⁵⁰ Samo kao najočitiji primjer takva pristupa i objašnjava- vanja vidi L. MARGETIĆ, *Zagreb i Slavonija: Izbor*

njegov „dvor“ i pratnja iz prve polovine 20-ih godina⁵⁵, jasno pokazuju da područje njegova vladanja nikako nije bilo ograničeno samo na Hrvatsko Kraljevstvo, kako je izgleda to bio običaj do tada. No valja pri tomu imati na umu da je još od 1220. godine „mlađi kralj“ bio u sukobu s ocem, kraljem Andrijom II. koji mu je doznačio za vladanje upravo Hrvatsko Kraljevstvo⁵⁶, ali i da je 1222. godine, dakle u vrijeme kad se po prvi put pojavljuje teritorijalna oznaka „cijelo Slovinje“ (*tocius Sclauonia*), izbila protiv kralja prava i velika pobuna plemstva koja je rezultirala izdavanjem poznate Zlatne bule⁵⁷. Iako promjenu naziva teritorija na koji se odnosila titula hercega nije jednostavno povezati s političkim gibanjima o kojima je riječ, ipak se ta veza daje naslutiti pa vrijedi u nešto opširnijem ekskursu ogledati okolnosti u kojima se to dogodilo. Na taj će način biti moguće usporediti razvoj nazivlja kojim se opisivala administrativno-teritorijalna ustrojba u političkome središtu i usporediti ga s načinom na koji svijet opisuju anonimni autori tekstova koji su ovdje u fokusu pozornosti, a koji nisu izravno participirali u tradiciji toga političkog središta.

* * *

Kako je već rečeno, Andrija II. je 1220. godine predao Hrvatsko Kraljevstvo na upravu svome sinu,

„mlađem kralju“ Beli, a onda ga je sljedeće, 1221. godine poslao kao pratnju novoizabranome caru Petru de Courtenayu, koji se otputio u Konstantinopolj kako bi preuzeo tamošnji prijestol. Što su i kakvi su bili planovi i očekivanja od toga puta teško je danas čak i naslutiti - je li Andrija II. doista računao s mogućnošću da carska kruna i prijestol dopadnu njegova potomka, kako to pretpostavlja Zoltan Kosztolnyik⁵⁸, ili je posrijedi bilo nešto drugo, praktično je nemoguće reći. No, ono što je doista vidljivo jest iznenađujući obrat do kojega je došlo dok je „mlađi kralj“ bio na putu - za njegove odsutnosti kralj je u „njegovu zemlju“ uputio bana Ochuzu, prethodno mu vrativši posjed Kamešnicu, ispod Kalnika, što ga je banovu ocu oduzeo još kralj Bela III. i predao zagrebačkoj crkvi⁵⁹. Već je učvršćivanje Andrijina povjerenika Ochuzu u blizini utvrda Veliki i Mali Kalnik, koje su uvijek bile neka vrst „mostobrana“ za ulazak u Hrvatsko Kraljevstvo, jasan znak da Andrija II. nije imao namjeru pustiti sina da posve samostalno upravlja dobivenom „zemljom“ (ne treba ovdje zaboraviti istaknuti: s položaja hrvatskoga hercega upravo je Andrija, nakon 1199. godine, vodio prilično uspješnu pobunu protiv brata, tadašnjega kralja Emerika⁶⁰, pa je razumljivo što je svome provjerenom pristaši, Ochuzu, stvorio logističku bazu na toj važnoj točki). Takav zaključak dobiva

⁵⁵ Razvoj Belina „dvora“ može se pratiti kroz titule osoba koje su vodile njegovu „kancelariju“: 1220. godine privilegij za Varaždin napisao je *Iohannes tunc temporis noster notarius* - *Cod. Dipl.* III, str. 186-187, nr. 161 (naglasio M. A.); dvije godine poslije dokument u kojem je prvi put uporabljena titula *dux tocius Sclauonie* napisan je *per manus magistri Hemonis nostri cancellarii* - *Cod. Dipl.* III, str. 219-220, nr. 193 (naglasio M. A.); konačno, kraljevska darovnica od 24. prosinca 1224. napisana je *per manus Mathie prepositi Zagradiensis tunc tempore aule regie cancellarii* - *Cod. Dipl.* III, str. 238-240, nr. 213 (naglasio M. A.). Iz dokumenata što su između 1220. i 1226. godine izdavani u ime mlađega kralja Bele, ili u svezi s njegovim djelovanjem (uz već citirane, vidi dokumente u *Cod. Dipl.* III, str. 244, nr. 218; str. 245-253, nr. 220-225; str. 261-262, nr. 233-234) razvidno je da su se u njegovoj pratnji redovito nalazili župani bodruški i željezni (*Ferrei castri*), ponekad bački, zaladski ili onaj šomočki, a svoje je odluke donosio, kako je navedeno u jednom slučaju iz 1225. godine, „savjetom svojih velikaša kako Ugra tako i Slavena“ (*habito consilio nostrorum iobagionum tam Ungarorum quam Sclauorum tunc temporis circa nos existencium* - *Cod. Dipl.* III, str. 245, nr. 218).

⁵⁶ Vidi P. ENGEL, *The Realm*, str. 94, koji rabi izričaj „Hrvatska i Slavonija, to jest provincija između Drave i Jadrana“.

⁵⁷ P. ENGEL, *The Realm*, str. 94-95.

⁵⁸ Vidi Z. J. KOSZTOLNYIK, *Hungary*, 69.

⁵⁹ Dokument iz 1221. koji govori o vraćanju posjeda banu Ochuzu i nadoknadi zagrebačkoj crkvi iz fonda kraljevskih posjeda u zagrebačkoj županiji tiskan je u *Cod. Dipl.* III, str. 198-199, nr. 174. Ovdje svakako valja upozoriti da je Ochuz još 1220. godine, dakle u vrijeme kada Bela dobiva Hrvatsko Kraljevstvo na upravu, u dignitariju jednoga kraljevskog privilegija naveden kao *curialis comes regine, banus et comes Worostiensis* (*Cod. Dipl.* III, str. 184, nr. 157). U jedinom dokumentu izdanom 1220. godine u Belino ime, potvrđnici privilegija Varaždinu, navode se međutim *Salomonus banus* i *Zacharia comes tunc temporis Worostiensis* (*Cod. Dipl.* III, str. 187, nr. 161). No, obzirom na to da su oba dokumenta datirana samo godinom, nije iz ovih razlika moguće izvlačiti nikakve zaključke - bez drugih argumenata nemoguće je dokučiti radi li se o dvostrukim titulama, ili je jedan set titula prethodio drugom.

⁶⁰ Okolnosti u kojima je došlo do pobune hercega Andrije protiv brata, kralja Emerika, te sva relevantna vrela za ta zbivanja detaljno razlaže V. KLAJČ, O hercegu Andriji, *Rad JAZU*, 136, Zagreb, 1898., str. 203 i d. Za noviji pogled i šire tumačenje pobune vidi M. ANČIĆ, Bilinopoljska Abjuracija u suvremenom europskom kontekstu, *Prilozi Instituta za istoriju*, 32, Sarajevo, 2003., str. 26-27.

na snazi uzme li se u obzir da je početkom 1221. godine kralj darovao srednjodalmatinske otoke Brač, Hvar, Korčulu i Lastovo braći Henriku i Gvidu Krčkima, koji će u predstojećim zbivanjima ostati njegove pristaše a Gvido će na račun toga 1225. godine dobiti i novu kraljevsku darovnicu za Vinodol i Modruš⁶¹. Darivanje otoka se može dovesti u svezu s nastojanjima tadašnjega papinskoga legata Akoncija da pokrene veliku akciju protiv omiških Kačića, no čak ni djelovanje papinskoga legata se ne može izdvojiti iz sklopa odnosa Andrije II. i njegova sina Bele.

Naime, Akoncijev je boravak na istočnojadranskoj obali tijekom 1221. godine, sudeći po sačuvanim dokumentima, izgledao vrlo neobično. On je tu, kako pokazuju papinska pisma, navodno došao rješavati problem „gusarenja“ omiških Kačića, no bio je u Ochuzovoj pratnji, pa je, što u takvu kontekstu i ne iznenađuje, najvjerojatnije po povratku Bele u ove krajeve morao bježati iz Splita u Zadar pod mletačko okrilje⁶². Novo papinsko pismo sa samoga kraja 1221. godine, ono od 3. prosinca⁶³, u ovakvome je orisu prilika prilično jasno - legat je dobio novu zadaću, okrenuti se progonu hereitičke sljedbe u Bosni i uređenje vjerskih prilika u Ugarskoj (što se može tumačiti vrlo rastegljivo), a rat protiv „gusara“ se uopće više ne spominje. Pismo otkriva i da je legat donio neku presudu protiv „pobunjenika“, koju je papa prihvatio (*sententiam quam tuleris in rebelles*), što se najvjerojatnije odnosi na Beline postupke, a takvo se tumačenje onda potvrđuje i činjenicom da je u 1222. godini zabilježen Akoncijev boravak samo u mjestima pod mletačkom vlašću, Zadru i Dubrovniku⁶⁴.

No, vratimo se na trenutak još u 1221. godinu, u doba kad je ban Ochuz, gotovo sigurno nakon onoga čina vraćanja Kamešnice, krenuo u Hrvatsko

Kraljevstvo. U toj se prigodi Ochuz spustio prateći novoga splitskog nadbiskupa Guncela sve do mora, pa su se sredinom svibnja u Vrani oko njega na „shodu“ našli okupljeni papinski legat Akoncije i gotovo svi hrvatski biskupi (trogirski, skradinski, hvarski, kninski i krbavski) te svi istaknutiji lokalni velikaši, od najmoćnije figure toga doba, kneza Domalda, preko Bribirskih Šubića Grgura i Višena, do krbavskoga kneza Slovinje⁶⁵. Za svoga boravka u ovim krajevima Ochuz je učvrstio poziciju Šibenika, jedinoga grada koji nisu kontrolirali pristaše „mlađega kralja“ Bele⁶⁶, nakon čega se vjerojatno vratio natrag na sjever. Sačuvani dokumenti ne otkrivaju kad se Bela vratio iz Konstantinopolja, ni kako je izgledala njegova reakcija na Ochuzov pohod i ono što je ovaj tamo napravio. Jedino je izvjesno da je na svoju stranu dobio novoga splitskog nadbiskupa Guncela, ali je vjerojatno da je ipak na neki način reagirao na sve ono što se događalo za njegova odsustva.

Da je sukob ušao u novu fazu, međutim, potvrđuju pritužbe zagrebačkoga biskupa Stjepana upućene na papinsku kuriju - biskupovo pismo, naravno, nije sačuvano, ali se ipak daje razabrati da su njegovi posjedi trpjeli štete zbog kojih je tražio papinsku intervenciju na kraljevskom dvoru. Biskupovo je traženje urodilo plodom te je Honorije III. doista 10. svibnja 1222. pisao Andriji II. pozivajući ga da stane „pobuni protiv biskupa“, kako je to u pismu označeno, na kraj⁶⁷. No, Bela je uspio naći podršku u vrlo širokim krugovima daleko izvan „zemlje“ koju mu je otac doznačio na upravu, pa je pozicija

⁶¹ Kraljevska darovnica za srednjodalmatinske otoke nije sačuvana, ali se spominje u pismu pape Honorija III. od 29. ožujka 1221. kojim braću prima pod papinsko okrilje i potvrđuje kraljevo darovanje (*Cod. Dipl. III*, str. 190-191, nr. 165). Za razliku od te, darovnica Gvidu za Vinodol i Modruš iz 1225. godine sačuvana je i objavljena u *Cod. Dipl. III*, str. 244-245, nr. 218.

⁶² Vidi dokument u *Cod. Dipl. III*, str. 205-206, nr. 179.

⁶³ *Cod. Dipl. III*, str. 196-197, nr. 171.

⁶⁴ Legatov boravak u Zadru zabilježen je u dokumentima od 25. svibnja i 28. prosinca 1222. – *Cod. Dipl. III*, str. 212-213, nr. 186 te str. 218-219, nr. 192, dok boravak u Dubrovniku u listopadu iste godine zasvjedočuje dokument objavljen u *Cod. Dipl. III*, str. 217-218, nr. 191.

⁶⁵ O „shodu“ u svibnju 1221. u Vrani, kao i o instituciji koja se uobičajeno, ali ne i precizno naziva „sabor“, vidi M. ANČIĆ, *Što „svi znaju“ i što je „svima jasno“*. *Historiografija i nacionalizam*, Zagreb, 2008., str. 44-45.

⁶⁶ U pobliže nepoznatim okolnostima kralj Andrija II. je 1221. potvrdio stari privilegij Šibenčanima (*Cod. Dipl. III*, str. 204-205, nr. 178), što se svakako mora dovesti u svezu s Ochuzovim boravkom u ovim krajevima. Pri tomu valja uzeti u obzir da je samo mjesec dana pred Ochuzov dolazak, 25. ožujka 1221. sklopljen u Splitu ugovor o miru između s jedne strane Splićana, Trogirana i Klišana, i s druge strane Šibenčana (*Cod. Dipl. III*, str. 184-185, nr. 158), kojim su se Šibenčani morali javno odreći, kako je to u dokumentu formulirano, gusarenja. Ugovor je sklopljen pred tadašnjim splitskim knezom Višenom, koji će vrlo brzo stradati od ruke svoga rođaka Grgura, Andrijinoga pristaše.

⁶⁷ Pismo Honorija III. u *Cod. Dipl. III*, str. 211-212, nr. 185.

Andrije II. bila sve teža i teža⁶⁸. Iako nema izravne potvrde za to, daje se naslutiti da je „mlađi kralj“ napustio svoju „zemlju“, prešao Dravu i, vrlo vjerojatno, okupio oko sebe brojne nezadovoljnike Andrijinom vladavinom. Neizravnu potvrdu za takav zaključak pruža činjenica da upravo iz 1222. godine potječe zajednička isprava splitskoga nadbiskupa Guncela i Uroša, opata samostana u Pannonhalmi, kojom Guncel daje samostanu dio svoga zacijskog rodovskoga posjeda⁶⁹. Guncel će još zadugo ostati u pratnji „mlađega kralja“, pa je njegovu pojavu u Pannonhalmi teško protumačiti na bilo koji drugi način no taj da se tamo našao u Belinoj pratnji.

S druge strane, kralj je tražio pomoć i podršku na papinskoj kuriji te stoga valja pretpostaviti da je „mlađi kralj“ našao širu potporu i među crkvenim velikodostojnicima, što onda objašnjava i traženje papinske intervencije, koja bi izvan toga konteksta bila mnogo teže razumljiva. Kako su stvari stajale otkriva skupina od tri sačuvana pisma što ih je u nekih petnaestak dana kurija Honorija III. poslala ugarskim crkvenim velikodostojnicima⁷⁰. U prvome pismu papa traži istragu zbog navodnoga ispada stolnobiogradskoga biskupa, koji je nasilno upao u samostan sv. Marije u Klužu te papinski privilegij za samostansku zajednicu zapalio a kraljevski privilegij uništio potopivši ga u vodi. I dok se iza ovoga pisma može nazrijeti kraljevsko izvješće koje bi trebalo dovesti do papinske intervencije protiv biskupa (neovisno o tomu jesu li navodi u izvješću bili istiniti ili ne) koji se po svemu sudeći odmetnuo od kralja, druga dva pisma su još interesantnija. U prvome od njih, onome od 4. srpnja, razlaže se novija povijest vlasti u Ugarsko-hrvatskom Kraljevstvu, naravno onako kako je ona viđena na kraljevskome dvoru - kao dobar otac Andrija II. dao je okruniti svoga prvorodenoga sina, ali se naglašava, a to i papinska kurija potvrđuje kao ispravno stajalište, kraljeva namjera nije bila da za njegova života zemljom umjesto njega vlada drugi. No, činjenicu krunidbe sina iskoristili su pokvarenjaci koji su smatrali da trebaju služiti sinu, a ne zakonitome vladaru, i iz toga su onda proizašli razdor i nepo-

štivanje moralnih načela na kojima počiva uređena vlast, bar kako su to prikazivali kraljevi izaslanici. Prihvaćajući u cijelosti to objašnjenje (naravno ne znamo točno je li izvješće kraljevskih izaslanika na papinskoj kuriji sadržavalo još koju sličnu postavku, odnosno kakvim je argumentima bilo potvrđeno ono što je na kuriji prihvaćeno), papa od svih crkvenih velikodostojnika (nadbiskupa i biskupa) bez iznimke traži da svojim autoritetom i pod prijetnjom izopćenja discipliniraju kraljeve podanike i vrte ih na put poslušnosti. Iz drugoga pisma, onoga od 7. srpnja, razaznaje se da kralj ipak nije sjedio prekrivenih ruku i samo čekao papinsku intervenciju - u međuvremenu je, naime, sinu formalnim činom oduzeo „zemlju“ koju mu je 1220. dao na upravu te ju je isto tako formalno kao „kontradotu“ predao svojoj ženi Jolanti, tražeći i dobivši od pape potvrdu toga čina⁷¹.

Uzimajući sve ovo do sada rečeno u obzir, nije teško zaključiti kako buna onoga društvenog sloja koji se obično označuje kao srednje i niže plemstvo, a koja je završila iznuđivanjem Zlatne bule od Andrije II. tijekom sabora na polju Rakoš 1222. godine, nije bila tako samonikli oblik „kolektivnoga djelovanja osviješćenoga plemstva“ kako bi se dalo zaključiti na temelju dosadašnje historiografije. Iza nje je u svakome slučaju velikim dijelom stajao sukob oca i sina izazvan razlikama u shvaćanju razine samostalnosti koju je dopuštao položaj hrvatskoga hercega, što se jasno daje razabrati i iz članka 18. Zlatne bule, posvećenog upravo tome problemu. Tim člankom, naime, kralj i formalno određuje: „Nadalje, (kraljevski) plemići, nakon što od nas dobiju dopuštenje, mogu slobodno ići služiti našem sinu, kao što se od starijega ide mlađem, a zbog toga njihovi posjedi ne mogu trpjeti štetu. Onoga tko je na sudu našega sina osuđen u pravednom postupku, kao ni onoga protiv koga je na njegovu sudu postupak u tijeku, a prije no što on bude okončan, nećemo ubuduće preuzimati, kao što zauzvrat neće ni

⁶⁸ Ovdje nema smisla ulaziti u složeno pitanje nutarnjih političkih podjela ugarskoga plemstva koje su, inače, u svemu ovome imale jako važno mjesto.

⁶⁹ MOL DF 206870.

⁷⁰ Pisma od 21. lipnja 1222. i 4. srpnja 1222. tiskana su u FEJER, *Codex III*(1)/1829, str. 386-387 i 388, a ono od 7. srpnja i u *Cod. Dipl. III*, str. 214, nr. 189 (kod Fejera to pismo slijedi odmah iz pisma od 4. srpnja).

⁷¹ U papinskome je pismu potvrđena predaja *dotaliciuma* Jolanti, a taj *dotalicium* je opisan kao: *banatus, comitatus de Warastin, comitatus Sumugiensis, comitatus de Zala, comitatus de Cerem*. Ovdje ipak vrijedi upozoriti da se *banatus* i *comitatus de Warastin* još 1220. godine vezuju uz ime Ochuza, koji je u to doba bio i „predstojnik kraljičina dvora“ (vidi ovdje bilj. 37), ali i na činjenicu da će nakon 1222. godine šomočki i zalski župani, ili bar velikaši s takvim titulama, često biti u Belinoj pratnji.

naš sin (od nas)⁷². Usporedi li se ovo sa stajalištima izloženim u papinskome pismu od 4. srpnja 1222. razlika je jasna i odmah vidljiva - u papinskome se pismu govori o onima koji su „opaki“ i sa željom unošenja razdora uskraćuju kralju poslušnost pre-noseći je na njegova sina što izaziva raspad sustava vrijednosti (*scandalum*)⁷³, dočim se u čl. 18. Zlatne bule otvara mogućnost slobodnog izbora kome će se služiti, uz zadržavanje formalna kraljeva dopuštenja. No, nije ovo jedini element koji potvrđuje kako je sukob oca i sina bio važnom sastavnicom u zbivanjima okončanim saborom na rakoškom polju. Takav se zaključak jasno potvrđuje i time što je papa Honorije III. upravo u doba kad je, vjerojatno krajem studenoga, dobio izvješća o tomu što se u Ugarsko-hrvatskom Kraljevstvu događalo prethodnih mjeseci potvrdio još jedan Andrijin potez kojim su uklonjeni razlozi sinova nezadovoljstva. Naime, 9. prosinca 1222. papinska je kancelarija izdala potvrđnicu, s umetnutim izvornim dokumentom kraljevske kancelarije, kojom se anulira Andrijin čin oduzimanja Beline „zemlje“, isti onaj čin koji je sam papa povrdio još 7. srpnja svojim posebnim dokumentom⁷⁴.

Naravno, sve ovo ne znači da bi se sam sukob oca i sina ovako odvijao da se nije podudarao i s vrlo krupnim pitanjem odnosa vladara, velikaša koji su se već pretvorili u prave oligarhe⁷⁵, te ra-

zličitim društvenih skupina koje su se upravo tada oblikovale u jedinstveni plemićki sloj. Znak je Beline vještine što je nezadovoljstvo širega kruga elite, onih koji su označavani kao „kraljevski plemići“ ili „kraljevski službenici“ (*servientes regis*), znao iskoristiti kao sredstvo pritiska na oca, ali je s druge strane izrazito interesantno pokušati odgovoriti zašto su obje strane, i kralj i mlađi kralj, neočekivano pristali na kompromis na rakoškome polju. Naime, njihov se međusobni sukob oko razine samostalnosti mlađega kralja tijekom prve polovine 1222. godine prijetio preliti u nekontrolirano nasilje, kako se to dade naslutiti iz papinskih intervencija, odnosno povoda za njih, no čini se, a to bi trebao biti i odgovor na postavljeno pitanje, da su obje strane shvatile da stvorena situacija izmiče kontroli. To se jasno razabire i iz pisma pape Honorija III. od 15. prosinca 1222. godine⁷⁶ (svega šest dana nakon što je papinska kancelarija potvrdila privilegij o kraljičinu *dotaliciumu*), kojim se od crkvenih velikodostojnika, jednoga biskupa i dvojice opata (nije jasno zašto je pismo upravljeno upravo njima, osim ako se u prethodnim zbivanjima nisu istakli na strani suprotnoj od kraljeve) zahtijeva da osobno porade na smanjivanju društvenih tenzija. Kasnije ponašanje kako Andrije II. tako i Bele IV. (kada je postao punopravni kralj) pokazuje u kojoj je mjeri glavnina odredaba Zlatne bule bila zapravo suprotna njihovim stvarnim interesima⁷⁷ pa nije nikakvo čudo što je taj dokument stvarno potvrdio tek kralj Ludovik 1351. godine u posve drukčijim okolnostima.

koje karakterizira posjedovanje i kontrola specifičnih izvora moći. Oni su specifičan oblik manjinske moći i utjecaja koja počiva na osobno akumuliranim resursima materijalne moći, koje nastoje zadržati i održati“. Obzirom na to da je temeljni poriv pojedinca koji dosegne društveni status oligarha „osiguranje, održavanje i zadržavanje položaja s kojega raspolaže ekstremnim bogatstvom i moći“, oligarsi mogu ali ne moraju izravno vladati. U zbivanjima vezanim za izdavanje „Zlatne bule“ jasno se može raspoznati postojanje ovakve skupine oligarha, protiv kojih su uostalom i bili poglavito usmjereni zahtjevi „kraljevskih plemića“ (*servientes regis*), one društvene skupine Ugarsko-hrvatskoga Kraljevstva koja se može promatrati kao njegova elita. Oblikovanje oligarha kao društvene skupine upravo u razdoblju koje prethodi izdavanju Zlatne bule može se razaznati iz razlaganja Martyna Radya (M. RADY, *Nobility. Land and Service in Medieval Hungary*. London, 2000., str. 31-35), iako autor ne rabi taj pojam.

⁷⁶ FEJER, *Codex III(1)/1829*, str. 390-392.

⁷⁷ O kasnijem tretmanu Zlatne Bule vidi M. RADY, *Nobility*, str. 39-44.

⁷² *Cod. Dipl. III*, str. 464: *Item seruientes, accepta licentia a nobis, possint libere ire ad filium nostrum, ut a maiore ad minorem, nec ideo possessiones eorum destruantur. Aliquem justo iudicio filii nostri condemnatum, uel causam inchoatam coram ipso, priusquam terminatur coram eodem, non recipiemus; nec e conuerso filius noster.*

⁷³ FEJER, *Codex III(1)/1829*, str. 388: *Quidam peruersi qui dissensionum semitas stagunt inuenire malignari volentes suum machinantur obsequium subtrahere ipsi regi tanquam non sibi sed filio teneantur; et sic contra vtrumque dissidium et scandalum regni procurant.*

⁷⁴ Vidi ovdje bilj. 70 te dokument papinske kancelarije od 9. prosinca 1222. MOL DF 285378. Papinska kancelarija bulom *prepisuje* i potvrđuje Andrijin privilegij datiran u 1222. godinu kojim se, inače, kraljici Jolanti kao *dotalicium* daje *castrum Posoniense cum omnibus pertinentiis suis*. Time je očigledno bio stavljen izvan važnosti onaj ranije nastali dokument kojim je kraljica dobila Belinu „zemlju“.

⁷⁵ Ovdje se za uporabu ovoga pojma oslanjam na istraživanja predočena u J. A. WINTERS, *Oligarchy*. Cambridge, 2011., posebice na autorovo inzistiranje (39) da oligarhija, nasuprot ukorijenjenoj uporabi pojma, nije „sustav vladanja određene skupine“. Naime, Jeffrey Winters oligarhe razumijeva, u ponešto pojednostavljenoj shemi, kao elitu društvene elite, „pojedince

No, Zlatna bula sadrži još jedan članak koji je izravno vezan uz sukob Andrije II. i Bele, onaj 27., u kojem se u kraljevo ime jednostavno određuje: „Marturine će se plaćati sukladno običaju ustanovljenom od kralja Kolomana“⁷⁸. I dok se odredba članka 18. izravno nadovezuje na sadržaj papinskoga pisma od 4. srpnja 1222. te u njoj nije bilo teško raspoznati i izravni odraz sukoba oca i sina (pri čemu je rješenje iz Zlatne bule bitno redefiniralo početna stajališta kraljevske strane na kojima se temeljila papinska intervencija), dotle je kriptičnost 27. članka i odsustvo detaljnijih informacija o svim razlozima sukoba kralja-oca i sina-mlađeg kralja ishodište teškoća u tumačenju ovoga članka. Pa ipak, unatoč kriptičnosti formulacije, ili još preciznije upravo zbog nje, otvara se mogućnost tumačenja koje je povezano s problemom herceške titule, od kojega je ovaj ekskurs o sukobu Andrije II. i Bele i počeo.

Naime, onako kako je artikuliran, članak 27. odnosi se, jer nema specifične teritorijalne ili administrativne odrednice, na sva područja gdje se marturina kao kraljevski porez ubirala, a to znači i na ona područja koja su administrativno i upravno od Ladislavljeva osvajanja ovih krajeva pa do turskih osvajanja u 16. stoljeću ostala izvan Hrvatskoga Kraljevstva⁷⁹. Riječ je, dakako, o područjima današnje istočne Slavonije, krajevima istočno od Puna i Papuka, koji su glede crkvene jurisdikcije bili pod pečujskom, a ne zagrebačkom biskupijom još od njezina utemeljenja 1094. godine. Ovakvo tumačenje podudara se s činjenicom, zasvjedočenom suvremenim dokumentima, da je Belin nasljednik na položaju hercega, njegov brat Koloman, nakon 1226. godine doista imao ingerencije nad tim krajevima⁸⁰. Sukladna takvu tumačenju je i činjenica da

je Bela prvi put novi oblik svoje titule, prema poznatim i sačuvanim dokumentima, upotrijebio upravo nakon okončanoga sukoba s ocem, u onoj prigodi u kojoj je zagrebačkoga biskupa Stjepana nagradio posjedom Psarjeva zbog njegove posredničke uloge u postupku mirenja s ocem⁸¹. Nova titula nije, međutim, odmah i posvuda ušla u uporabu - kad je 1225. godine kraljevska kancelarija Gvidu Krčkom ispostavljala darovnicu za Modruš i Vinodol, onda je Bela u dignitariju te darovnice naveden kao „upravitelj Dalmacije i Hrvatske“⁸². S druge strane, kancelarija je mlađega kralja i hrvatskoga hercega u tome smislu bila dosljednija, pa se tako iste ove 1225. godine odrednica *tocius Sclauonia* prvi put pojavljuje i uz bansku titulu, u dignitariju dvaju privilegija u kojima je osim ovoga „glavnog“ bana bio naveden i onaj primorski⁸³, čime je praktično

du“ na Dunavu (današnji Vukovar) – *Cod. Dipl.* III, str. 346-347, nr. 304. No, isti se zaključak može izvesti i iz sadržaja dokumenta izdanoga u svibnju 1230. godine, kojim se templari odriču svih prava na posjed *Rasecha* predajući ga zagrebačkome biskupu (*Cod. Dipl.* III, str. 331-332). Posjed *Rasecha* naime nalazio se u susjedstvu biskupova posjeda Vaška, no sukladno sadržaju izjave templarskoga magistra i njegovih redovnika u administrativno-političkom smislu bio je „preko Drave, (ali) naspram Hrvatskoga Kraljevstva“ (*ultra Drawam uersus Sclauoniam*), a darovao im ga je svojedobno ban Benedikt. Bez obzira, pak, na to i takvo tumačenje, prijedor se oko toga posjeda vodio pred hercegom Kolomanom (*coram illustri Colomano rege questio diucius verteretur*), što potvrđuje njegovu jurisdikciju preko istočnih granica Kraljevstva.

⁸¹ Vidi ovdje bilj. 52.

⁸² Dokument u kojem je navedeno *Bela primogenito nostro rege Dalmacie et Croacie gubernatore* tiskan je u *Cod. Dipl.* III, str. 244-245, nr. 219. O tomu je li stari naziv ovdje rabljen zbog protivljenja novome obliku titule, ili je samo riječ o inerciji jedne konzervativne i još uvijek slabo razvijene institucije kakva je bila onodobna kraljevska kancelarija (o inerciji kancelarije govori M. RADY, *Nobility*, str. 38), može se zasad samo nagađati.

⁸³ Dokumenti u kojima su u dignitariju navedeni *Aladar tocius Sclauonie*, *Voinc de partibus maritimis banis existentibus* tiskani su u *Cod. Dipl.* III, str. 247-249, nr. 221 i 222. No, N. KLAJČ, *Povijest Hrvata u razvijanom srednjem vijeku*. Zagreb, 1978., str. 315, ustvrđuje „sačuvane herceške povlastice za Budunu i njegovu braću, kao i Čakana i njegove rođake, vrlo vjerojatno nisu vjerodostojne“, ne nudeći pri tomu nikakve argumente za tu tvrdnju. Hijerarhijski nadređeni odnos „bana cijeloga Slovinja“ naspram „primorskoga bana“ tek usputno naznačuje D. KARBIC, Šubići Bribirski, str. 11, a punu argumentaciju za takav ispravan zaključak ostavljam za drugu prigodu.

⁷⁸ *Cod. Dipl.* III, str. 466: *Marturine juxta consuetudinem a Colomano rege constitutam solvantur*.

⁷⁹ O kraljevskome porezu marturini još je uvijek standardno djelo davna rasprava V. KLAJČ, *Marturina*. Slavenska daća u srednjem vijeku, *Rad JAZU*, 157, Zagreb, 1904. No, vidi i pripomene u M. ANČIĆ, *Putanja klatna*, str. 241-253, te ANČIĆ, *Od kralja*, str. 79-80, gdje dokazujem kako nema razloga dvojiti oko toga da je marturina bila kraljevski porez i u krajevima južno od Gvozda, odnosno da je Kolomanovo reguliranje plaćanja toga poreza, na koje se poziva i čl. 27. Zlatne bule, podrazumijevalo cijelo Hrvatsko Kraljevstvo.

⁸⁰ Najjasnije se to potvrđuje time što je 1231. Koloman podijelio privilegije „naseljenicima uz Vukovsku utvr-

uspostavljen obrazac koji će se okvirno održavati sljedećih pola stoljeća. U tome je pogledu instruktivno vidjeti kako je postupala kancelarija Belinoga nasljednika na položaju hrvatskoga hercega, njegova brata Kolomana. Prije no što je stvarno nastupio na svoju novu dužnost i došao u svoju „zemlju“, Koloman je kao *rex Ruthenie* i novouspostavljeni hrvatski herceg izdao dvije isprave u kojima oblik njegove titule jasno zrcali nevještost pisara koji je tu titulu zapisao kao *Croacie Dalmacieue dux*⁸⁴. Kad je već novi herceg došao u svoju zemlju stvari su se promijenile, pa je u najstarijem sačuvanom dokumentu, onome izdanom u njegovo ime 1. kolovoza 1226. u Splitu, titula već u punome skladu sa starijim običajem i glasi *dux Dalmacie atque Croacie*⁸⁵. Tako ga titulira i kraljevska kancelarija u potvrdnici njegove darovnice za Drid trogirskoj biskupiji⁸⁶, no vrlo brzo i Kolomanova kancelarija počinje rabiti titulu *dux tocius Sclauonie*⁸⁷, no ne uvijek i dosljedno. Tako se, primjerice, u jednome od rijetkih sačuvanih hercegških naloga, kakve je njegova kancelarija morala izdavati često, onome upućenom splitskoj općini 1229. godine, ponovno pojavljuje titula *dux Crohatie et Dalmatie*⁸⁸, što navodi na pomisao da je dokument pisao isti onaj pisar koji je sastavio *cyrografus* iz 1226. godine u kojem je prvi put i navedena nova Kolomanova titula u vrlo sličnom obliku.

⁸⁴ Puna titula *Colomanus dei gracia rex Ruthenie necnon et Croacie Dalmacieue dux* u MOL DF 280230. Druga Kolomanova isprava iz toga doba nije sačuvana u izvornome obliku, nego je tek prepričana u mnogo kasnijoj ispravi palatine Nikole de Gara od 19. studenog 1412. godine, no izvorni oblik titule, jednak kao i već navedeni, dade se naslutiti iz riječi *literas C[olomani] dei gracia regis Rutenie, Croacieque et Dalmacie ducis, anno domini Millesimo ducentesimo vigesimo sexto subortas* (I. NAGY, *Codex diplomaticus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. Vol. VI, Budapest, 1894., str. 204 nr 141).

⁸⁵ U dokumentu tiskanom u *Cod. Dipl.* III, str. 258-259, nr. 231, precizno je naznačeno da je to prvi hercegov dolazak u njegovu zemlju: *nos Collomanus dei gracia Rutenorum rex ex largitate gloriosi patris nostri Andree Vngarorum regis dux Dalmacie atque Croacie ad partes descendissemus maritimas*. U hercegovoj su pratnji u ovoj prigodi bila i oba bana, Valeginus i Salomon, ali njihove precizne titule nisu navedene.

⁸⁶ *Cod. Dipl.* III, str. 278, nr. 249. U kraljevo ime potvrđuje se darovanje što ga je učinio *filius noster Colomanus dei gratia Ruthenorum rex et liberalitate nostra dux Dalmatie et Croatie*.

⁸⁷ Ta se titula pojavljuje u dokumentima iz „oko 1228.“ u *Cod. Dipl.* III, str. 299-300, nr. 266, te u MOL DL 71609.

⁸⁸ *Cod. Dipl.* III, str. 326, nr. 286.

Ovaj ekskurs o ustanovljavanju novoga oblika hercegške (a onda i banske) titule, koji će se nadalje često koristiti u 13. stoljeću, valja završiti osvrtom na pitanje što je i u kojim situacijama mogao značiti pojam *Sclauonia* prije anžuvinskoga doba. Multivalentnost toga pojma često izaziva nesporazume u povjesničarskim raščlambama, poglavito stoga što će od 70-ih godina 13. stoljeća sve jasnije obrise dobivati istoimeni *regnum*, odnosno zasebno „područje vladanje“, kako izričaj *regnum* zgodno tumači Ivan Beuč⁸⁹. Tijekom 12. i početkom 13. stoljeća pojam se *Sclauonia* rabio na vrlo različite načine u različitim tradicijama. Jedna od tih tradicija bila je ona zadarska, gdje je pojam *Sclauonia* bio sinonim za pojam *Croatia*, što je Tadiju Smičiklasa navelo na to da u kazalu za II. svezak svoga *Diplomatičkoga zbornika* uz onaj prvi pojam naznači „isto što i Hrvatska“⁹⁰. Na vrlo sličan način pojam *Sclauonia* rabio se na papinskoj kuriji, ali je tu bio vezan uz već ustrojene crkvene provincije, bez obzira na to koliko su se one poklapale ili ne s političkim uređenjem istoga teritorija. U tome je kontekstu onda pojam *Sclauonia*, ponekad vezan i uz pojam *Dalmatia*, označavao poglavito područje pod crkvenom jurisdikcijom splitskoga nadbiskupa⁹¹. Iz te, pak, tradicije papinske kurije izrasta, vjerojatno upravo pod njenim utjecajem (ostvarenim kroz čestu pisanu komunikaciju) i kao neka vrst derivata vezanoga na drugoj strani uz praksu kancelarije ugarsko-hrvatskoga kralja, zasebna nit tradicije u okvirima administracije ustrojbenih jedinica redova templara i ivanovaca. U oba reda ustrojbene jedinice koje su pokrivala Ugarsko-hrvatsko Kraljevstvo bile su definirane izričajem *per Hungariam et Sclauoniam*⁹²,

⁸⁹ Vidi I. BEUČ, *Povijest institucija*, str. 91.

⁹⁰ *Cod. Dipl.* II, str. 476: *Sclavonia (idem quod Croatia)*. Inače, riječ je o ukupno pet sačuvanih dokumenata, izdanih u razdoblju od 1172. do 1208. godine, u kojima se doista jasno izjednačuju pojmovi *Sclauonia* i *Croatia*. Vidi: *Cod. Dipl.* II, str. 132-133, nr. 127; str. 184-186, nr. 181; str. 189, nr. 185. – *Cod. Dipl.* III, str. 66-67, nr. 59; str. 79-80, nr. 69.

⁹¹ Jasno se to vidi iz razlaganja u I. MAJNARIĆ, *Papinski legati na istočnojadranskoj obali (1159.-1204.)*. Zagreb, 2008., str. 136-148. Ovime se, dakako, ne iscrpljuju sva značenja koja je pojam *Sclauonia* mogao imati u praksi papinske kancelarije.

⁹² Odakle je dolazila praksa uporabe pojma *per Hungariam et Sclauoniam* može pokazati bula pape Urbana III. od 9. svibnja 1186. kojom potvrđuje Templarima posjedovanje crkve sv. Petra u Bojišću (kod Vrane), a

a ta će se praksa održati, bar kod ivanovaca nakon dokinuća templarskoga reda, do duboko u 14. stoljeću. Konačno, treća tradicija bila je ona vezana uz djelovanje kraljevske kancelarije – tamo je pojam *Sclauonia* bio u uporabi kao sinonim za Hrvatsko Kraljevstvo, iako do vremena herceštva mladoga kralja Bele, odnosno do 1222. godine, taj pojam nije bio rabljen u titulama, bilo onim kraljevskim bilo hercegškim. Tako je, primjerice, u izvješću sastavljenom upravo u kraljevskoj kancelariji a za neki od europskih „dvorova“ u posljednjim desetljećima 12. stoljeća naznačeno koji i kakav je prihod kralju

za koju je navedeno da je *in partibus Sclavonie* (*Cod. Dipl.* II, str. 199, nr. 195), ili pismo Inocencija III. upućeno 25. siječnja 1200. *magistro et fratribus militie templi in Sclavonia constitutis* (*Cod. Dipl.* II, str. 345, nr. 320). Najstariji, pak, primjer uporabe takvoga izričaja u dokumentima što su ih izdavali poglavari tih redova u ovim krajevima je onaj iz 1217. godine, isprava što ju je izdao Poncije de Cruce, kraljevski namjesnik *in Croatia e Dalmatia* kojega je kralj Andrija II. postavio na to mjesto prije odlaska u križarsku vojnu. On je, naime, prema izričaju (u prijevodu s izvornika na talijanski prema Ivanu Luciusu Luciću) bio *maestro della militia del tempio per Vngaria et Sclauonia* (*Cod. Dipl.* III, 165, nr. 139). Vrijedi ovdje samo upozoriti kako svi ti izričaji ne znače, u dubokoj tradiciji nacionalne povijesti, ništa za Zsolta Hunyadija, koji u cijelome nizu rasprava objavljenih posljednjih godina na engleskome jeziku uporno i dosljedno razglaba povijest viteških redova, i to poglavito ivanovaca, u *Mađarskom Kraljevstvu* (vidi samo kao noviji primjer: Z. HUNYADI, *The formation of the territorial structures of the Templars and Hospitalers in the medieval Kingdom of Hungary*, u: *Die geistliche Ritterorden in Mitteleuropa: Mittelalter*, (ur. K. Borchardt, L. Jan), Brno, 2011., str. 184, gdje se govori o „značajkama mađarske situacije“ u uvjetima kad su prva templarska uporišta bila, kako autor veli, „u obalnom području Dalmacije“, iz čega dakako slijedi da je Dalmacija dio Mađarske; na stranici 186 autor govori o tomu da je do 1209. „ustanovljena nazočnost Templara u Slavoniji“ te citira dokument kraljevske kancelarije Andrije II. kojim su potvrđuju templarski posjedi *tam in Dalmacia quam in Chroacia*, naravno bez toga izričaja svoga izvora). Primjedba ne znači da bi trebalo (upravo u ovome slučaju) postupati onako kako je to svojedobno radila Lelja Dobronić, koja je boravak i djelatnost pripadnika viteških redova također promatrala iz uskoga kuta nacionalne, hrvatske povijesti (usp. L. DOBRONIĆ, *Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb, 1984.), riječ je o tomu da povjesničar mora naći načina kako kategorijalni aparat svijeta kojim se bavi prevesti na moderni jezik i ocrtati situacije u kojima se kreću njegovi akteri a da pri tomu ne padne u zamku anakronoga pristupa.

dužan *dux Sclavonie*⁹³, pri čemu je savršeno jasno da se zapravo radi o hrvatskome hercegu. Najizravnije se pojmovi *Dalmatia et Chroatia* te *Sclavonia* naizmjenično rabe kao sinonimi u već ovdje spomenutoj potvrdnici templarskih posjeda što ju je 1209. godine izdala kraljevska kancelarija Andrije II. Nakon što je u početku naznačeno da se Templarima potvrđuju posjedi *tam in Dalmatia quam in Chroacia* malo dalje u tekstu se govori o imunitetu koji red uživa za te posjede glede pobiranja raznih tributa „koji postoje po Slovinju, odnosno onih koji se zbog potreba herceštva nameću“ (*que per Sclauoniam habentur, sive pro necessitate ducatus imponentur*)⁹⁴. Da je ovakav način predstavljanja područja pod hercegovom vlašću, drugačiji od onoga koji se oblikovao kroz titulu, bio uobičajeni način uporabe pojma *Sclauonia* u praksi Andrijine kancelarije dosta dugo nakon njegova zasjedanja na kraljevski prijestol, pokazuje i potvrdnica prava benediktinskoga samostana sv. Kuzme i Damjana na Pašmanu, pravnoga sljednika opatije sv. Ivana iz Biograda, izdana u kraljevo ime sljedeće 1210. godine. U tome se dokumentu, naime, u prvome licu u kraljevo ime izriče misao prema kojoj je on nekad „sretno vladao dukatom Slovinja“⁹⁵, pri čemu valja posebice naglasiti kako u relativno brojnim dokumentima izdanima u Andrijino ime u razdoblju njegova obnašanja hercegške časti bez izuzetka titula glasi *dux Dalmatie et Croatie*, proširena i navođenjem Huma (*Chulmia*), ponekad čak i Rame⁹⁶.

⁹³ Dokument je tiskan u *Cod. Dipl.* II, str. 133-134, nr. 129. Za komentar okolnosti postanka i datiranje, ispravnije no kod Smičiklase, vidi P. ENGEL, *The Realm*, str. 61.

⁹⁴ Dokument u *Cod. Dipl.* III, str. 84-89, nr. 74 (citirane riječi na stranicama 84 i 85).

⁹⁵ Dokument u *Cod. Dipl.* III, str. 99-100, nr. 81: *dum ducatum Sclauonie feliciter regeremus*.

⁹⁶ Sačuvano je, bilo u izvorniku ili kao kasniji prijepisi, ukupno 11 isprava izdanih u ime hercega Andrije između 1198. i 1202. godine (tiskane su u: *Cod. Dipl.* II, str. 293, nr. 277, 31. 3. 1198.; str. 297, nr. 280, 11. 5. 1198.; str. 308-309, nr. 289, 1198.; str. 309, nr. 290, 1198.; str. 338, nr. 314, 1199.; str. 353, nr. 326, 15. 10. 1200.; str. 355, nr. 328, 1200.; str. 357, nr. 330, 1200. – *Cod. Dipl.*, *Dodaci* I, str. 60-61, nr. 21, 1200. – *Cod. Dipl.* III, str. 6, nr. 7, 1201.; str. 17, nr. 14, 1202.) i sve bez izuzetka imaju titulu u kojoj se navode „Dalmacija, Hrvatska, Hum“, a u dvjema izdanim destinatarima u Splitu (brojevi 289 i 290 u *Cod. Dipl.* II), titula je proširena dodavanjem „Rame“. Obzirom na to ne može se posve isključiti mogućnost da je kancelarijska praksa bila oslonjena na Andrijino inzistiranje na široj

Iz svega ovoga dakle proizlazi da, unatoč tomu što je kraljevska kancelarija znala rabiti opisni pojam *Sclauonia*, pravoga i izravnog presedana za titulu mladoga kralja Bele u obliku *dux totius Sclauonie*, kakva je uvedena 1222. godine (a u značenju širem od onoga koje se odnosilo na srednjovjekovno Hrvatsko Kraljevstvo), bar što se tiče sačuvanih pisanih spomenika, nije bilo. Doduše, suvremenici ma je bilo savršeno jasno da su prekodravski krajevi bili naseljeni (uglavnom) slavenskim pučanstvom, pa je primjerice kancelarija Andrije II. mogla u potvrdnici posjeda pečujске biskupije, oblikujući povijesni osvrt na utvrđivanje granica između te i zagrebačke biskupije, sročiti misao da je „sveti kralj Ladislav prvi prešao Dravu i svome kraljevstvu priključio *slavenske krajeve*“⁹⁷. No, čini se ipak indikativnim da ovdje nije uporabljen pojam *Sclauonia*, nego tek neutralni izričaj „slavenski krajevi“ (*partes Sclavicas*). To, pak, po svemu sudeći znači kako je na kraljevskome dvoru Andrije II. postojao trajni otpor tomu da se jurisdikcija hrvatskoga hercega proširi na krajeve istočno od Psunja i Papuka. Već je ovdje rečeno da je Koloman, Belin brat, kao herceg zadržao, bar neko vrijeme, jurisdikciju koja se podrazumijevala pod titulom *totius Sclauonia*, ali je, nemoguće je utvrditi kada - za njegova života ili nakon smrti 1242. godine, stanje vraćeno u prijašnje okvire. Doduše, pojam *totius Sclauonia* je ostao u uporabi, ali u suženome značenju, onome koje se odnosilo na Hrvatsko Kraljevstvo (*Dalmatia et Croatia*), pri čemu su hercezi nakon „mlađega kralja“ Bele paralelno koristili i staru i novu titulu.

tituli koja je uključivala i Hum, no o tomu nije moguće govoriti s više sigurnosti zbog nepoznavanja načina funkcioniranja kancelarije. Naime, ne može se znati u kojoj su mjeri pisari kancelarije i njihov predstojnik radili pod nadzorom kralja i na koji je eventualno način taj nadzor bio proveden te je li uključivao i mogućnost da sam vladar intervenira i mijenja primjerice način na koji se opisuje područje kojim je vladao dok mu je brat, kralj Emerik bio živ.

⁹⁷ Izvadak iz potvrdnice pečujskoj biskupiji s odnosnim riječima (*sanctus rex Ladislaus primus transiverit Drave fluvium et partes sibi Sclavicas regno primum occupavit adducto*) tiskan je u *Cod. Dipl.* III, str. 445, nr. 388 (naglasio M. A.). Mađarska historiografija smatra potvrdnicu (posve očekivano) krivotvorinom, pri čemu je jedini argument za takve tvrdnje postavka kako je nemoguće da je Ladislav bio prvi ugarski vladar koji je (u smislu uspostavljanja vlasti) prešao Dravu (usp. S. ANDRIĆ, *Potonuli svijet: Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*. Slavonski Brod, 2001., str. 51-52). Na takvu ću se „povijesnu spoznaju“ u daljem raspravljanju još nakratko vratiti.

S druge strane, pojam „cijelo Slovinje“ će postati stalna i jedina titula kraljeva namjesnika, bana, i to onoga koji je bio nadređen „primorskome“ banu, pa je u tome smislu on bio ban Hrvatskoga Kraljevstva, a „primorski“ ban njegov službenik s teritorijalno ograničenim područjem jurisdikcije. No, i tu će od sredine 70-ih godina 13. stoljeća doći do promjena, pa će se značenje titule „ban cijeloga Slovinja“ sve jasnije ograničavati na onaj prostor Hrvatskoga Kraljevstva koji pod svoju vlast *nije podvrgao* Pavao Šubić Bribirski.

Uza sve što je rečeno o pojmu *Sclauonia* i načinu na koji je on rabljen poglavito u kraljevskoj kancelariji, valja pokušati objasniti što je dovelo do toga da je „apanaža“ Hrvatskoga Kraljevstva⁹⁸

⁹⁸ Slično je institucionalno uređenje vlasti o kojem je ovdje riječ, dodijela jednoga dijela ukupnoga fonda zemalja koje su vladaru stajale na raspolaganju nekomu od pripadnika dinastije kao zasebne administrativno-upravne jedinice, bilo rašireno u srednjovjekovnoj Europi i u historiografiji je poznato pod francuskim nazivom *apanage* (vidi: D. HAY, *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. London, 1966., str. 97-100), no svakako valja naglasiti da su ishodišta strukturalno sličnih rješenja bila različita i da su oblikovala različite tradicije (za neke specifičnosti ugarsko-hrvatskoga slučaja vidi M. ANČIĆ, 'Zajednička država' – srednjovjekovna stvarnost ili povijesna utvara, u: *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.-1918.*, Zagreb, 2004., str. 59 bilj. 29 te str. 61-62). Uza svu obazrivost koju autor iskazuje, a što ga bitno razdvaja od lokalne mađarske historiografske tradicije, ipak mi se teško složiti sa stajalištem koje iznosi Gábor Szeberényi (G. SZEBERÉNYI, *Remarks on Government of Dalmatia in the Twelfth Century: A Terminological Analysis, Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis*, IV, Pécs, 2007., str. 35-36), a prema kojemu je u raspravi o hercegskoj vlasti riječ o „srednjovjekovnom sustavu vlasti Mađarskoga Kraljevstva“. S jedne strane, riječ je doista o uređenju odnosa u *središtu vlasti* (što je jako daleko od nacionalnoga određenja impliciranog autorovim izričajem); s druge strane, to uređenje odnosa u *središtu vlasti*, onda kad je impliciralo ovakvu ili onakvu autonomiju dijelova koji funkcioniraju kao zasebne cjeline (otuda onda i dolazi potreba za izričajem *Archiregnum Hungaricum*, koji se nije „primio“ u mađarskoj historiografiji jer zapravo negira u 19. stoljeću oblikovanu tradiciju „povijesne Mađarske“), imalo je i te kakvih posljedica u lokalnim sredinama na koje se ta vlast protezala, kako sam to i ovdje pokušao pokazati a što se iz Szeberényijevoga daljeg razlaganja nikako ne da zaključiti. Implikacije rečenoga, pak, vode ka zaključku prema kojemu koncepti nacionalne historiografije razvijeni u 19. stoljeću, a koji se i danas gotovo nesvjesno u historiografiji reproduciraju, ne mogu obuhvatiti puninu srednjovjekovne stvarnosti te ih je stoga potrebno temeljito redefinirati.

trajno ostala način uređenja odnosa samo u središtu vlasti. Pri tomu valja poći od spoznaje o tomu da je svaka takva srednjovjekovna „apanaža“ za pripadnike vladajuće dinastije, bez obzira na lokalna ishodišta i tradicije, u strukturalnome smislu bila osnovica i potencijal za izgradnju autonomnih i samostalnih struktura vlasti u odnosu na središte (najpoznatiji je europski primjer takve razvojne putanje Kraljevstvo Burgundija, sa svoje dvije teritorijalno razdvojene cjeline). Preduvjet je, međutim, za takav razvoj bilo stvaranje dinastije uživatelja „apanaže“, odnosno postojanje nasljednika koji bi preuzeo titulu i vlast koju je ona podrazumijevala. To se u slučaju hrvatskoga hercega za vladavine Arpadovića, pa i u 14. stoljeću za vladavine Anžuvina, nikad nije dogodilo - Bela (III.), Emerik, Andrija i Bela (IV.) su poslije hercegskoga položaja došli do kraljevskoga prijestola; Koloman je umro nakon ranjavanja u sukobu s Tatarima a da nije ostavio nasljednika; na položaju hercega, ali bez nasljednika su umrli sinovi Bele IV. Bela i Andrija; herceg Stjepan, brat kralja Ludovika, ostavio je nakon smrti za sobom sina, no i taj je umro vrlo brzo nakon oca, a posljednji herceg 14. stoljeća, Karlo Drački, s toga je položaja otišao u južnu Italiju i tamo si priskrbio kraljevski položaj. Dakle, biološki su razlozi bili ti koji su onemogućili stvaranje „pobočne“ dinastije koja bi onda više ili manje samostalno vladala Hrvatskim Kraljevstvom i oblikovala novo političko središte, odnosno onim što se nakon vladavine/uprave Bele i Kolomana u prvoj polovini 13. stoljeća sve češće nazivalo *tocius Sclauonia*.

* * *

Što je dakle pokazao ovaj ekskurs? U prvome redu čini se posve jasnim da su se koncepti izvedeni iz fonda društvenoga znanja, a kakvi su vladali u različitim društvenim miljeima, tek donekle preklapali. Tako autor *Odlomka 'Kronike'* operira administrativno-upravnim pojmom *Sclauonia*, u značenju u kojem se on rabio u 13. stoljeću, odnosno u onom značenju koje je dobio sredinom 14. stoljeća kao „apanaža“ mlađega brata (Stjepana) tadašnjeg ugarsko-hrvatskoga kralja (Ludovika). No, pri tomu on taj pojam, zajedno sa statusom koji „zemlja“ ima u trenutku pisanja, pokušava prenijeti u duboku starinu te svoju raspravu usmjerava na traženje odgovora na upit „kada je i kako“ ta „zemlja“ došla pod vlast hrvatskih kraljeva, odnosno bila izgubljena za

Ugarsko Kraljevstvo. Ta i takva projekcija autorove sadašnjosti u prošlost stoji nasuprot fondu društvenoga znanja kako u političkom središtu tako i na onim društvenim točkama gdje se osjeća snažan utjecaj toga političkog središta, a takva su biskupska i nadbiskupska središta te kaptoli i važniji samostani. Možda najjasnije ta suprotnost s postojećim okvirima društvenoga znanja izlazi na površinu u svezi s predajom o „hercegu“ Emeriku, koja je za autora *Odlomka 'Kronike'* ključna uporišna točka projekcije sadašnjosti u prošlost. Naime, Emerikova stvarna titula *dux*, u takvu obliku zabilježena već i u naslovu svečeve legende, poslužila je anonimnome autoru kao glavna spojnica sadašnjosti i prošlosti jednostavnim redefiniranjem te titule u *dux Sclauoniae*, iako se uz Emerikovo ime i titulu nigdje drugdje ne vezuje pojam *Sclauoniae*⁹⁹. Anonimni je autor, međutim, u svome tekstu izričit, ali se ne zaustavlja na tome te podatku iz svečeve legende o ženidbi¹⁰⁰ daje novo tumačenje time što za njegovu suprugu „proizašlu iz kraljevskoga roda“ (*orta de regali prosapia*) proglašava kćer hrvatskoga kralja Krešimira (*filia Cresimiri, futura uxor, sive sponsa Emerici Ducis Sclavoniae declaratur*). Cijela konstrukcija argumenta mogla bi se i nadalje raspredati na ovaj način, no ono što mi se čini važnijim za naglasiti jest i službeno prihvaćanje ovakve verzije legende o sv. Emeriku u zagrebačkoj crkvi, bar od sredine 14. stoljeća. Naime, samo u toj crkvi u cijelome Ugarsko-hrvatskome Kraljevstvu častio se Emerik i formalno kao *dux Sclauoniae*, kako to jasno pokazuje pismo gradečke općine kojim je ovjerena oporuka Zadrana Petra de Gallo, koji je 1406. godine tu i umro. Pismo ovjere, pečaćeno velikim gradskim pečatom, bilo je izdano 1. rujna, upravo „uoči blagdana sahrane blaženog hrvatskog hercega (ako pojam prevodimo danas uobičajenim izričajem) Emerika, godine gospodnje 1406.“¹⁰¹.

⁹⁹ Legenda pak o svetome Emeriku nema zapravo nikakve naznake o njegovoj ulozi u društvenom ili političkom životu kraljevine njegova oca – usp. tekst, koji se relativno često prepisivao od 13. do 15. stoljeća prema izdanju u E. SZENTPÉTERY (ur.), *Scriptores rerum* II, str. 449-460.

¹⁰⁰ E. SZENTPÉTERY (ur.), *Scriptores rerum* II, str. 454, r. 23-25.

¹⁰¹ Dokument zadarskoga suda od 8. listopada 1410. govori o *litteris testimonialibus comunitatis ciuitatis eiusdem Montigrecensis de Zagrabia magni sigilli ciuitatis eiusdem impressione munitis datis ibidem in vigillia depositionis beati Emerici ducis Sclauonie anno domini Mo CCCC VIo* – Državni arhiv Zadar, Curia

U slučaju autora *Qualitera* stvari stoje nešto drugačije - obzirom na to da se njegovo razmatranje izravno referira na djelo Tome Arcidakona, odnosno jednu izdvojenu „epizodu“ iz toga djela, on se nije ni našao u situaciji definirati svoj kategorijalni aparat. Pozivanje na Dravu, za koje je rečeno da je svojevrsni *topos*, u ovome slučaju korespondira i sa shvaćanjima samoga Tome. U jednoj ranijoj prigodi već sam pokazao kako je Toma jasno pravio razliku između Hrvatskoga Kraljevstva prije 1102. i stanja nakon Kolomanove krunidbe - za razdoblje prije 1102. služio se naizmjenice pojmovima *regnum Dalmatie et Croatie*, *regnum Croatie* odnosno *regnum Sclauonie* da bi opisao Kraljevstvo čija se sjeverna granica nalazila na Dravi. U pripovijedanju, pak, o događajima nakon 1102. jasno je pravio razliku između pojmova *Dalmatia et Croatia* na jednoj strani i *Sclauonia* na drugoj strani, opisujući njima dvije banovine kako su one bile konfigurirane u doba njegova praktičnoga djelovanja sredinom 13. stoljeća, a da pri tomu nije dao nikakvo eksplicitno objašnjenje takve uporabe pojmova¹⁰². No, ako je anonimni autor *Qualitera* doista dobro razumio i prihvatio stajališta Tome Arcidakona, to posve izvjesno nije bio slučaj s također anonimnim autorom pripisa u supetarskome montaneju („kartularu“), koji dijele narativni supstrat s *Qualiterom*, kako sam ranije pokušao pokazati. U ta dva pripisa na vidjelo izlazi jednak postupak kao i kod autora *Odlomka 'Kronike'*, naime prenošenje aktualnoga stanja u duboku prošlost. Sedam banovina (Hrvatska, Bosna, Slavonija, Požega, Podravlje, Albanija i Srijem) koje se tamo spominju, važnost banova te poglavito razdvajanje „Hrvatske“ i „Slovinja“, a sve to u razdoblju prije Kolomanove krunidbe, zapravo imaju isto toliko utemeljenja u onome što da-

nas znamo o tome razdoblju kao i ideja da je *Sclauonia* shvaćena kao područje herceške vlasti „oduvi-jek“ pod vlašću ugarskih kraljeva te da na njezinim istočnim granicama počinje Hrvatsko Kraljevstvo.

* * *

Na ovom mjestu vrijedi bar na trenutak zastati te u još jednom kraćem ekskursu razmotriti te ideje iskazane u pripisima, a koje nisu ostale bez snažnoga odjeka u nacionalnoj historiografiji, čak i onda kad se povjesničari nisu izravno pozivali na tekst pripisa. Ideja o sedam banovina svakako je najproblematičnija i najjasniji iskaz postupka prenošenja aktualnoga stanja u duboku prošlost, svojevrsnoga mitologiziranja koje polazi od realnih činjenica (u svijetu koji poznaje autor doista postoje Hrvatska, Bosna i Slavonija kao banovine; Požega, Podravlje i Srijem nisu međutim zasebna teritorijalno-upravna područja, ali jesu krajevi s jasnom slavenskom većinom; Albanija, pak, ulazi na tu listu najvjerojatnije kao rezultat utjecaja čitanja *Ljetopisa popa Dukljanina*, ili jednoga njegova dijela, koji se kao vrelo znanja i spoznaja o prošlosti razabire ponajprije u spominjanju kralja Svetoplega). Isticanje važnosti časti *bana* (onih sedam banova, valja ponoviti, u toj mitologizirajućoj projekciji prošlosti izabiru novoga kralja u slučaju da nema legitimnoga nasljednika prijestola) i uopće hrvatsko ishodište te časti već su sredinom 14. stoljeća dio općega fonda društvenog znanja, kako se izvrsno vidi i kod autora *Odlomka 'Kronike'* - po njegovu rasuđivanju i prikazu dolazak *Sclauoniae* pod vlast hrvatskoga kralja rezultira imenovanjem bana (*Godimir, quasi fructus pacis, Banus a Cresimiro declaratur*), čime se implicitno objašnjava postanak te institucije, odnosno dužnosničkoga položaja koje Ugarsko Kraljevstvo ne poznaje. No, postanak te institucije, djelokrug i jurisdikcija onoga tko obnaša tu čast u razdoblju prije Kolomanove krunidbe u Biogradu 1102. godine još uvijek su povelike nepoznanice, iako se takav zaključak ne bi na prvi pogled mogao izvesti iz stanja problema u literaturi¹⁰³. Uglavnom, sama se titula u historiografiji neuvjerljivim lingvističkim tumačenjem povezuje s avarskim naslijeđem, odnosno s avarskom titulom *bajan*, u pretpostavljenome značenju „vladalac horde“, no ono što se može naći u

consulum et maris (dalje: DAZd, CMC), sv. 1, sveš. 9, fol. 10' - naglasio M. A. Činjenicu da se Emerik navodi kao *dux Sclauoniae* i u *Odlomku 'Kronike'*, ali i u uvodnoj listi zagrebačkih biskupa u kaptolskim „Statutima“ zamijetio je i M. Švab (M. ŠVAB, „Prilog kritici, str. 18), no nije iz toga izvukao i zaključak da je to bila i formalna svečeva oznaka u zagrebačkoj crkvi.
¹⁰² Vidi M. ANČIĆ, *Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela, Povijesni prilozi*, 17, Zagreb, 1998., str. 243-244. Vrijedi pripomenuti kako se kod Tome može čak uočiti i svijest o zasebnosti Dalmacije, naravno bez preciznije razrađene predodžbe o tomu što taj pojam za autora znači, što je zapravo jedan od uopće prvih takvih slučajeva u sačuvanim srednjovjekovnim vrelima.

¹⁰³ Usp. kao primjer I. BEUC, *Povijest institucija*, str. 44-45.

poznatim vrelima teško je na bilo koji način dovesti u svezu s takvom etimologijom.

Dakle, ban se kao institucija vlasti u (tada već) Hrvatskome Kraljevstvu prvi put spominje u djelu *De administrando imperio*, u dvije glave, ali na takav način da su navodi zapravo kontradiktorni. Na jednoj strani, u 30. glavi u okviru prikaza teritorijalno-upravne organizacije na području pod vlašću hrvatskoga vladara i bez detaljnijeg objašnjenja tek se naznačuje da se pod banovom upravom nalaze Lika, Gacka i Krbava, a ti zemljopisni nazivi koji će se trajno održati ovdje figuriraju kao nastavak niza naziva prvotnih (jedanaest) županija¹⁰⁴. Na drugoj strani, u glavi 31. u narativnom prikazu opadanja moći hrvatskoga vladara u prvoj polovini 10. stoljeća kratko se naznačuje da je „arhonta“ Miroslava, nakon četiri godine vladavine, ubio ban Pribina, što je onda dovelo do nereda u zemlji i opadanja njezine vojne moći¹⁰⁵. Već na prvi pogled iz ovakvoga prikaza postaje razvidna kontradiktornost - ako je ban doista upravljao trima županijama kako to da je imao takvu moć? Pitanje dobiva na značenju uzme li se u obzir da domaća vrela, u prvome, pak, redu darovnica kralja Petra Krešimira IV. za Diklo zadarškome samostanu sv. Krševana s listom kraljevih predaka¹⁰⁶, izravno koroborira sliku kakvu ocrta navod iz 31. glave *De administrando*. Naime, listi kraljevskih predaka pridružena je i lista „moćnih banova“ koji su „bili u vrijeme“ ranijih vladara i predaka Petra Krešimira IV. pri čemu je prvi na toj listi gotovo sigurno isti onaj Pribina kojega spominje i tekst *De administrando* kao odlučnoga čimbe-

nika smjene na kraljevskome prijestolu. Objašnjenje uočene kontradikcije bi trebalo uzeti na jednoj strani u obzir mogućnost različitosti vremenskih planova informacija koje sadrži *De administrando*, a na drugoj strani u objašnjavanju procesa uvesti pojam institucionalizacije kao ključni čimbenik pri izgradnji institucija vlasti.

To bi onda značilo da informacija o upravljanju trima županijama dolazi iz starijega sloja i odnosi se vjerojatno na stanje iz 70-ih godina 9. stoljeća te predočava stanje kakvo je vladalo u to doba. Tada se, naime, za vladavine cara Bazilija I. iz Konstantinopolja pokušavalo, intervencijama u sukobima oko kneževske vlasti i pokušajem stvaranja „dalmatinske teme“, ponovno uspostaviti kontrolu nad istočnojadranskom obalom i u njezinu zaleđu. U takvu objašnjenju upravu nad tri navedene županije može se dovesti u svezu sa zbivanjima iz početka 20-ih godina istoga stoljeća i dobom obračuna između „dalmatinskoga“ *duxa* (po našoj nomenklaturi „hrvatskoga kneza“) i „donjopanskoga“ *duxa* Ljudevita, koji se pobunio protiv carske vlasti Ludovika Pobožnog. U sklopu sukoba na Kupi u kasnu jesen 819. ratnici etničke zajednice koju frančki *Anali* nazivaju *Guduscani* napustili su dalmatinskoga *duxa* Bornu i bojno polje, ali ih je početkom sljedeće, 820. godine Borna pokorio i ponovno uspostavio svoj autoritet nad njima. Stvaranje i susljedno oblikovanje institucije bana bi u takvoj interpretaciji značilo da je u kneževu ime vlast nad pokorenom zajednicom, koja je najjasniji trag svoje egzistencije ostavila u nazivu gatačke županije, obnašao njegov zastupnik, dok oblik njegove titule ne bi bio izveden iz avarske riječi¹⁰⁷, nego iz pojma

¹⁰⁴ KONSTANTIN PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom* (hrvatski prijevod i komentari: N. pl. Tomašić; grčki tekst i engleski prijevod: G. Moravcsik i R. H. J. Jenkins), Zagreb, 2003., str. 78 (hrvatski prijevod Nikole Tomašića) te str. 262, r. 30/93-94 (izvorni grčki tekst s oblikom titule *boanos*, koji može zavesti na jednačenje s avarskim *bajanom*, ali stvarno bitno odudara od hrvatskoga oblika *ban* i latiniziranoga *banus*; vidi također i sljedeću bilješku). O okolnostima postanka i datiranju 30. glave *De administrando*, što nije beznačajno u tumačenju teksta, vidi: M. ANČIĆ, Zamišljanje tradicije. Vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela *De administrando imperio*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 41, Zagreb, 2010.

¹⁰⁵ K. PORFIROGENET, *O upravljanju*, 83 (hrvatski prijevod N. Tomašića) te 268, r. 31/77-78 (izvorni grčki tekst u kojem je oblik banove titule *boeantos*, što oduzima svaku vjerodostojnost argumentu vezanom uz oblik titule u *De administrando*).

¹⁰⁶ *Cod. Dipl.* I, str. 105-106, nr. 78, 1066./1067.

¹⁰⁷ Vezivanje banske titule s avarskim tradicijama i naslijeđem nastalo je u specifičnim okolnostima razvoja profesionalne hrvatske historiografije od sredine 19. stoljeća, kad se u atmosferi straha od germanizacije (a s vrlo sofisticiranim se oblikom germanizacije „otac“ profesionalne hrvatske akademske historiografije, Franjo Rački, susreo za školovanja u Beču) zaziralo od svakoga traga sveza s germanskim svijetom, čak i u istraživanju ranoga srednjeg vijeka (o F. Račkome i njegovu djelovanju te značenju toga djelovanja u oblikovanju moderne historijske znanosti u Hrvatskoj vidi M. GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkog*. Zagreb, 2004., te M. ANČIĆ, Kako danas čitati studije Franje Račkoga, u: F. RAČKI, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća* (pr. M. Ančić), Zagreb, 2009.). Realno prosuđivati utjecaj suvremenih prilika na oblikovanje historiografske tradicije, u ovome slučaju po-trage za „autohtonim hrvatskim tradicijama“ u strahu od političke i svake druge germanizacije, a potom i

ban (latinizirano: *bannum*) koji se u to doba naširoko koristio u franačkome svijetu. Prema uvjerljivom i kratkom tumačenju koje daju Jean-Pierre Poly i Eric Bournazel, *bannum* je najizravnije podrazumijevao pravo izdavanja zapovijedi i ubiranja kazni¹⁰⁸. U ovakvome tumačenju, dakle, titula bana bi izvirala iz opisa koji su funkciji vladareva zastupnika na latinskome jeziku dali franački misionari, što ne znači da je u lokalnome govoru taj položaj bio opisan istim pojmom. Kod traženja paralele za taj proces ne treba ići daleko - posve je, naime, izvjesno da hrvatskoga vladara 9. stoljeća njegovi podanici nisu zvali *dux*, kako se on inače naziva u sačuvanim spomenicima pisanim latinskim jezikom, i u onima nastalim na području njegove vladavine, ali i u onima nastalim u okruženju. Tek je, dakle, susljedno sve češće pribjegavanje pisanoj riječi, i to na latinskome jeziku, osiguralo ovome obliku titule (*ban*), a ne onome koji se rabio u lokalnom govoru, trajnost i reprodukciju¹⁰⁹.

od mađarizacije, ne znači svakako da valja zanemariti mogućnost utjecaja suvremenih prilika na današnjega povjesničara, poglavito pak svojevrstne „europeizacije“, procesa u kojem se čak i nasilno pokušava naći povijesne *precedense* „procesima europske integracije“ (za takva nastojanja vidi C. LAVILLE, *Historical Consciousness and Historical Education. What to Expect from the First for the Second*, u: *Theorizing Historical Consciousness*, (ur. P. Seixas), Toronto 2006.).

¹⁰⁸ J.-P. POLY - E. BOURNAZEL, *The Feudal Transformation 900-1200*. (Izv. *La mutation féodale, Xe-XIIe siècles*, 1980.), New York - London, 1991., str. 29.

¹⁰⁹ O utjecaju što su imali franački misionari na konstrukciju „društvene zbilje“ ranosrednjovjekovne Hrvatske u njezinim začecima vidi M. ANČIĆ, *Lombard and Frankish Influences in The Formation of The Croatian Dukedom*, u: *L'Adriatico dalla tarda antichità all'età carolingia. Atti del convegno di studio Brescia 11-13 ottobre 2001*, (ur. G. P. Brogiolo - P. Delogu), Firenze, 2005. Nakon što je ovaj tekst već bio završen, u razgovoru s kolegom Damirom Karbićem (kojemu na tome još jednom lijepo zahvaljujem) bio sam upozoren kako vrlo sličnu ideju onoj koju sam obrazlagao o podrijetlu naziva časti bana zastupa i Vladimir Sokol. Tragom upozorenja pročitao sam rad V. Sokola u kojem je tu ideju obrazložio (V. SOKOL, *Starohrvatska ostruga iz Brušana u Lici. Neki rani povijesni aspekti prostora Like - problem banata*, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 23 (*Arheološka istraživanja u Lici*), Zagreb, 2007., str. 185-186) te utvrdio kako, osim poziva na ranosrednjovjekovni pojam *ban - bannum*, između naših stajališta i nema drugih dodirnih točaka. V. Sokol, naime, podrijetlo titule dužnosnika koji se u vrelima pojavljuje od 10. stoljeća nadalje kao „ban“ dovodi u svezu s franačkim zapsjedanjem Istre te

Na drugoj strani, moć postavljenoga vladareva zastupnika, koji je prema predočenome tumačenju imao pravo izdavanja zapovijedi i ubiranja kazni na određenome području, pod nepoznatim je okolnostima tijekom procesa institucionalizacije (a to znači u dugome postupku pretvaranja *ad hoc* rješenja trenutnoga problema kroz kreaciju nove instance vlasti u oblikovanje ustaljenoga sklopa postupaka i procedura obavljanja postavljenih zadaća¹¹⁰) bitno promijenjena. Obzirom na to koliko zapravo malo znamo o tomu što se događalo u Hrvatskoj Kneževini, odnosno Kraljevstvu do sredine 10. stoljeća, nije nikakvo čudo što ovakvi procesi izmiču detaljnijim objašnjenjima. Ne može se čak ni nagađati je li eventualno Pribinino ubojstvo kralja Miroslava bilo prekretnicom u razvojnoj putanji banskoga položaja, ili je on evoluirao još prije, no u svakome slučaju ostaje jasan zaključak da je ban od sredine 10. stoljeća neka vrst sudruga kralju u vlasti, što se vidi iz već spomenute liste kraljeva, ali i njihovih banova u darovnici kralja Petra Krešimira IV. Iz dokumenta, pak, kojim je 1060. godine opisana „sloboda“ biogradskoga samostana sv. Ivana, no koji je sačuvan tek u prijepisima iz 14. stoljeća¹¹¹, može se razabrati da je za razliku od kralja, koji je u korist svoje „riznice“ ubirao „dohotke i tribute“ (*fiscus regalis, vectigal, tributum*), ban zajedno sa županom odnosno županije ubirao, ali očito u cijelome Kraljevstvu, „priloge“ (*donaria*). Položaj bana, ali i moć koja je iz toga proizlazila, bili su takvi da je ban Zvonimir mogao prvo za ženu dobiti sestru ugarskoga kralja, a potom legitimnoga nasljednika

susljednim proširenjem njihove kontrole na susjedno područje Liburnije. Ako sam dobro razumio, a u tome smislu argument nije jasn i dosljedno razvijen, franačka je kontrola uvjetovala pojavu banske funkcije ili časti (koja se, naravno, nigdje u franačkim vrelima ne pojavljuje), no ostaje posve nejasno kako autor zamišlja i objašnjava odnos toga franačkog dužnosnika s dalmatinskim (hrvatskim) knezom kojega inače poznaju franačka vrela. Uglavnom čini se kako smo i V. Sokol i ja došli na istu ideju, samo što su nam putovi razradbe te ideje, pa onda i zaključci koje izvodimo, posve različiti, a na znanstvenoj je zajednici procijeniti tko je u svome tumačenju uvjerljiviji.

¹¹⁰ Na ovakav način proces institucionaliziranja aparata vlasti srednjovjekovnoga vladara, na jednome konkretnom primjeru, prati i opisuje E. E. KITTELL, *From Ad Hoc to Routine. A Case Study in Medieval Bureaucracy*. Philadelphia (PA), 1991.

¹¹¹ *Cod. Dipl.* I, str. 89-93, nr. 64/II, s odnosnim tekstom na str. 90.

prijestola 1075. zatvoriti u samostan i prisvojiti kraljevsku krunu. Ta se pozicija bana nije bitno promijenila ni s Kolomanovom krunidbom 1102. godine, osim što je otada ban zastupao odsutnoga kralja i funkcionirao, posluživši se rječnikom kasnijih vremena, kao *prorex* praktično, dakako uz brojne mijene položaja, statusa i jurisdikcije tijekom vremena, sve do 1918. godine, a onda u jednome posve neobičnom postupku „oživljavanja“ već napuštenih organizacijskih oblika vlasti i u kratkome razdoblju od 1929. do 1941. godine.

Kako se i zašto banska titula pojavila kao oznaka autonomnoga političkog dužnosnika u Bosni, odnosno kako je i kada oblikovana „zemlja“ kojoj će na čelu sve do kraja 14. stoljeća također stajati ban, nemoguće je s današnjim spoznajama iole sigurnije odgovoriti. Ono, međutim, o čemu se može govoriti, a što stoji u uskoj svezi s projekcijom stanja 14. stoljeća u duboku prošlost kod anonimnoga autora pripisa supetarskome montaneju („kartularu“), jest oblikovanje razdvojenih jurisdikcija „slavonskoga“ i „dalmatinsko-hrvatskog“ bana (kako se te funkcije označuju u suvremenoj historiografiji). U jednoj sam ranijoj prigodi pokazao kako je položaj „primorskoga bana“ (čiji je odnos spram „bana cijeloga Slovinja“ ovdje već ukratko definiran) također *ad hoc* intervencija u strukturu vladarskoga aparata¹¹², intervencija koja će u stoljetnom procesu institucionalizacije rezultirati oblikovanjem zasebnih „područja vladavine“ (*regna*) Dalmacije i Hrvatske, odnosno Slavonije. Anonimni autor pripisa navodi, pak, „Hrvatsku“ i „Slavoniju“ kao zasebne banovine, dočim suvremena vrela, od pojave dviju banskih časti, pa sve do posljednje četvrtine 13. stoljeća, poznaju tek „bana cijeloga Slovinja“ i njemu podređenoga „primorskoga bana“. Od 1286. godine, kako je već rečeno, do 1322. u vrelima se spominje titula „bana Hrvata“, uz onu „bana cijeloga Slovinja“ koja se održava u tom razdoblju i koja će opstati sve do kraja 50-ih godina 14. stoljeća, no još od uspona bana Pavla Šubića Bribirskoga u novome, promijenjenom značenju jurisdikcije nad onim područjima kojima *nije* ovladao ban Pavao. Tek su Zadarski mir sklopljen 1358. godine i puna konsolidacija kraljevskoga autoriteta koja je uslijedila pro-

uzročili promjene na ovome planu - naime tada se doista ustaljuju zemljopisne odrednice „Dalmacija i Hrvatska“, odnosno „Slavonija“. Podrobni prikaz svih tih mjena ostavljam za drugu prigodu, a ovdje mi se čini vrijednim upozoriti a onda se i osvrnuti na pitanje prostornih odnosa između ovih pojmova, ili preciznije na pitanje gdje su bile njihove međusobne granice.

Začudo, taj problem nikad nije ni postavljen u hrvatskoj historiografiji, a slika počiva na mutnim predodžbama o važnosti Kapele u jednoj, ili Petrove gore u drugoj verziji. Ono, međutim, što otkrivaju sačuvana vrela zapravo su iznenađujuće spoznaje - iz vrela nastalih tijekom 13. stoljeća realno je nemoguće čak i naslutiti kako su, pa čak i jesu li stvarno bile prostorno razgraničene jurisdikcije „bana cijele Slavonije“ i „primorskoga bana“. Prostorni odnosi postaju nešto jasniji nakon oblikovanja prostranih i gotovo samostalnih područja pod vlašću knezova i kasnijih banova Babonića Blagajskih, odnosno banova Šubića Bribirskih - uvjetna „granica“ tih područja kretala se od morske obale preko Velebita i današnje Like ka srednjem Pounju, gdje je skretala prema istoku, pri čemu je područje gornjeg Povrba-sja, u suvremenim vrelima poznato kao Donji Kraji, inače u vlasti rodovske zajednice Hrvatinića (prije ovih zbivanja i nakon 1326. godine pod vrhovnom vlašću bosanskoga bana), bilo predmet trvenja i mijena u skladu s promjenama realnih odnosa snaga¹¹³. Krajevi zapadno (uključujući područje pod kontrolom knezova Krčkih, sa središtem u Senju, a koji su bili vazali Babonića Blagajskih) i sjeverno (uključujući i onaj dio Zagorja koji su kontrolirali Ače, kasniji Toti, također vazali Babonića, te Moravče) od te zamišljene crte razgraničenja bili su dio gologomoga „gospodstva“ Babonića, koje se nastavljalo i preko „državne“ granice u Sveto Rimsko Carstvo. Istočno i južno, s nastavkom u Bosankoj Banovini i Humskoj Kneževini, prostiralo se „gospodstvo“ Šu-

¹¹² Pojava „primorskoga bana“ kao posljedica ponovnoga uspostavljanja kraljevske vlasti i autoriteta u krajevima koje je 60-ih i 70-ih godina 12. stoljeća kontrolirao car Emanuel Komnen prikazana je u M. ANČIĆ, Knin u razvijenom, str. 60-61.

¹¹³ Situaciju najpreciznije opisuje izričaj iz isprave što ju je 1326. godine izdao tadašnji bosanski ban Stjepan IV. Kotromanić, a prema kojoj ban i njegov brat „čine milost“ Vukoslavu, sinu Hrvatina iz Ključa „ere ostavi hr'vatskoga g(ospo)d(i)na i Bapišiće najo m(i)losti djela“ (ćirilčni tekst u L. von THALLÓCZY, *Studien*, 8, pogrešnim datiranjem koje je ispravio S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Beograd, 1964., str. 359). Izričaj „hrvatski gospodin“ odnosi se na Šubiće Bribirske, dok su „Bapišići“ zapravo Babonići Blagajski u jedinoj poznatoj suvremenoj hrvatskoj grafiji.

bića Birbirskih. Kada su se ta „gospodstva“ nakon intervencije kralja Karla Roberta raspala, novi prostorni odnosi između banovine „cijeloga Slovinja“ (pod nadzorom od kralja imenovanoga bana) i „Hrvatske“ (gdje se oblikovala već spomenuta „republika plemstva“) konačno su definirani 1326./1327. u dva pohoda bana Mikca. Splitski kroničar Miha Madije, naime, ustvrdio je kako je prigodom prvoga pohoda Mikac zauzeo Bihać i ostavio svoju posadu tamo¹¹⁴, pa se takva slika odnosa zadržala i nakon konsolidacije kraljevskoga položaja krajem 50-ih godina 14. stoljeća. Jasna je potvrda takvoga stanja situacija koju ocrtava nalog kralja Ludovika za postupak razgraničenja cazinskoga posjeda kninskoga biskupa iz 1378. godine - nalog je za provođenje postupka upućen splitskome kaptolu kao „mjestu javne vjere“ i metropolitanskom kaptolu (Cazin je bio u dijecezi kninskoga biskupa, sufragana splitskoga nadbiskupa), ali je izvješće po obavljenu poslu trebalo uputiti slavonskome banu¹¹⁵. Prvi put su, međutim, dvije jurisdikcije formalno razgraničene kraljevskom odlukom u pisanome obliku (koja je sadržavala i relativno detaljne opise uspostavljenoga razgraničenja) tek u vrijeme kralja Sigismunda, što se dade razabrati iz izvješća o provedenoj istrazi glede jurisdikcije nad sudbenim stolovima vezanim uz utvrde Ostrožac i Sokol u Pounju. Istragu je inače formalno proveo 1485. godine, na zahtjev Ivana Frankopana i Doroteje, udovice Stjepana Babonića Blagajskog, tadašnji vrlički arcidakon Toma Radivojević¹¹⁶. Prema izjavama koje je Toma Radivojević prikupio a kaptol uobličio u izvješće „sudbeni stol u Ostrošcu oduvijek je i od starine bio a i sada je, sa svim jurisdikcijama, prijeporima

i slučajevima, prema konstituciji pokojnoga prevedrog gospodara Sigismunda, imperatora i kralja Ugarske, podložen sudbenome stolu sokolskoga komitata, i to počevši isključno od granice kraljevske utvrde zvane Krupa pa sve do granice uključivo kotara Drežnik, sa svim provincijama, kotarima, varošima, selima i posjedima koji se nalaze unutar rečenih granica. K tomu, isti sudbeni stol u Sokolu oduvijek je bio jedan od sudbenih stolova pod jurisdikcijom glavnoga i izvornog kninskog sudbenog stola svih Hrvata, na koji po načinu apelacije, a prema sadržaju privilegija rečenoga gospodina Sigismunda imperatora, trebaju dospjeti svi sporovi započeti pred rečenim sudbenim stolovima u Ostrošcu i Sokolu“¹¹⁷.

Kako se iz svega ovoga jasno razabire, razgraničene banovine „Hrvatska“ i „Slavonija“, onako kako su predočene u tekstu pripisa supetarskome montaneju („kartularu“), zapravo su iluzija čak i u

¹¹⁴ V. GLIGO - H. MOROVIĆ (ur.), *Legende i kronike*. Split, 1977., str. 182, 386 (reprodukcija teksta prema pijepisu iz konca 14. stoljeća).

¹¹⁵ Kraljevski nalog i izvješće splitskoga kaptola o obavljenom postupku utvrđivanja granica posjeda objavljeni su u M. ANČIĆ, Bihaćki kraj od 1262. do početka XV stoljeća, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo, 1985., str. 228-229.

¹¹⁶ Izvješće kninskoga kaptola od 9. studenog 1485. godine, uz prijepis naloga vicebana Ivana Pechibana za provođenje istrage od 7. studenog iste godine, nalazi se u MOL DL 88712. Za kontekst provođenja istrage o jurisdikciji nad sudbenim stolovima u Ostrošcu i Sokolu vidi B. GRGIN, *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*. Zagreb, 2001., str. 111, pri čemu valja promijeniti godinu smrti Ivana Babonića Blagajskog iz 1486. u 1485., što jasno proizlazi iz citiranih dokumenata.

¹¹⁷ MOL DL 88712: *sedes iudiciaria de Ostrosacz a primaeo et antiquo tempore semper fuisset et pro nunc esset cum omni iurisdictione, litibus et causis ex constitutione condamnati serenissimi domini Sigismundi imperatoris et regis Hungarie ad sedem iudiciariam comitatus de Zokol deputata et subiecta incipiendo a metis castri regii Kruppa vocati exclusue vsque ad metas districtus Dresnyk inclusue cum omnibus prouinciis, districtibus, opidis, villis et possessionibus inter dictas metas et districtus adiacentes. Insuper quod ipsa sedes iudiciaria de Zokol semper ab euo fuisset vna ex sedibus iudiciariis sub et ad comitatum ac sedem generalem et originalem omnium Croatorum Tyniniensem pertinens et quod cause litigiose in dictis sedibus de Ostrosacz et Zokol mote et incohate per modum appellacionis ex iure antiquo ad dictam sedem generalem et originalem Tyniensem cum omni iurisdictione iuxta continentiam priuilegiorum dicti domini Sigismundi imperatoris deduci debeant et teneantur* (naglasio M. A.). Dokument eksplicitno govori o definiranju sudbenih nadležnosti, no spominjanje „privilegija“ kojim je definirano jurisdikcijsko područje kninskoga stola „svih Hrvata“ po automatizmu povlači i definiranje teritorija pod upravom dalmatinsko-hrvatskog bana koji je taj sud kontrolirao. S druge strane, ovdje nije riječ o tome je li Sigismundovo uređenje doista dosljedno provedeno u stvarnosti, pa valja tek naznačiti da su zahtjev za istragom i njezino provođenje potkraj 15. stoljeća jasan signal da nije baš sve ostalo onako kako je imperator i kralj uredio. Konačno, kninski je stol postao apelacijsko sudište za županijske sudove tek u anžuvinsko doba, odnosno negdje nakon 1350. godine, a potreba za definiranjem njegova teritorijalnoga dosega u doba Sigismundove vlasti pokazuje da stvari nisu tako bile uređene od njegova utemeljenja, što je uostalom vidljivo već i iz primjera Cazina, o kojem je ranije bilo riječi.

dobi kad je tekst nastao, a da o već tada dalekim vremenima nekog imaginarnoga „Kraljevstva Hrvata” i ne govorimo. S time u svezi, ali i s pogledom na *Odlomak 'Kronike'* u kojem se razabire sličan autorski postupak transpozicije aktualnog (idealiziranog) stanja u duboku prošlost, postavlja se pitanje kako razumjeti i objasniti takvo „pisanje povijesti”. U traženje odgovora na tako postavljeni upit valja krenuti od misli Josepha Stroyera, izrečene prije više od pola stoljeća, no kojoj se i danas ništa ne može dodati. Prema Stroyeru je, dakle, u srednjovjekovnome svijetu istraživanje prošlosti pa onda i pisanje o njoj bilo vezano uza stvarnost onoga tko se takva posla poduhvatio jer u tome svijetu „svaka promišljena promjena već postojećega tipa aktivnosti mora biti utemeljena na proučavanju individualnih presedana. Svaki plan za budućnost ovisi o obrascu pronađenom u prošlosti”¹¹⁸. Novija istraživanja srednjovjekovne historiografije utemeljena na takvim postavkama, poput primjerice onoga Berndta Schneidmüllera¹¹⁹, jasno podupiru zaključke koje u najnovijem dobu izvodi Gert Melville, a prema kojima srednjovjekovno „pozivanje na prošlost ... posve pragmatično ... može poslužiti kao ... sredstvo legitimiranja, konsolidacije, samopotvrđivanja, uspostavljanja vlastitoga identiteta, integracije ili diferencijacije”. Stoga je učinak iz tih okvira otpočetoga istraživanja uvijek „fiktionalna konstrukcija prošlosti”, a „povijesno je znanje ‘sigurno i ‘istinito’ ako njegova ‘sigurnost’ i ‘istinitost’ izgledaju uvjerljivo, ako se ono uvjerljivo predstavlja kao rezultat iskustva, učenja i percepcije koje se ne pro-
tivate umovanju”. Ukratko „znanje” je ograničeno na ‘informaciju providenu značenjem’¹²⁰. To, pak, u slučaju autora *Odlomka 'Kronike'*, *Qualitera* ili pripisa na zadnjem listu supetarskoga montaneja

(„kartulara”), znači da oni ne izmišljaju povijest - oni „pronalaže” povijest koja ima smisla u svijetu u kojem stvarno funkcioniraju i može poslužiti kao opravdanje sadašnjosti i potpora budućim projektima, čak i onda kad su njihove inačice prošlosti u suprotnosti s trenutno vladajućim uvjerenjima o toj istoj prošlosti. Stoga je i razumljivo da tekstovi napisani u zagrebačkom ili splitskom kaptolu sredinom 14. stoljeća jednostavno ne mogu imati iste verzije prošlosti.

* * *

Vraćajući se nakon ovoga drugog ekskursa početnoj tvrdnji, da raščlanjivani tekstovi jesu oblik diskurzivne pismenosti, valja sada postaviti pitanje na koje druge tekstove se oni referiraju i s kime raspravljaju. Što se tiče *Qualitera*, odgovor je jednostavan i već dan - autor raspravlja s Tomom Arcidakonom i „ispravlja” njegov prikaz dolaska ugarskih kraljeva do vlasti u „Hrvatskom Kraljevstvu”. No, čini se da i anonimni autor *Odlomka 'Kronike'* raspravlja, bar jednim dijelom, s istim autorom i dijelom - njegov je trud usmjeren u ovome slučaju na pojašnjavanje, dopunu, ali i opovrgavanje određenih Tominih tvrdnja. Valja odmah upozoriti - formulacije iz Tomina djela (*sua iurisditio* - sc. hrvatskoga biskupa; op. M. A. - *usque ad Drauum fluuium extendebatur*¹²¹) i iz *Odlomka 'Kronike'* (*Tum Episcopi Croatensis iurisditio ad Drauum extensa est*¹²²) ne ostavljaju mjesta dvojbi - anonimni je autor nedvojbeno pred sobom imao Tomino djelo¹²³. On dakle prihvaća „istinitost” tvrdnje o jurisdikciji hrvatskoga biskupa do Drave, ali to tumači i objašnjava na drugačiji način. Naime, dok Toma tvrdi kako je ta jurisdikcija rezultat činjenice da je hrvatski biskup bio „kraljevski biskup” vezan uz dvor vladara čija se vlast prostirala do Drave te da takvo stanje praktično potječe iz dubine sjeća-

¹¹⁸ Citirano prema navodu u G. M. SPIEGEL, *The Past as Text: The Theory and Practice of Medieval Historiography*. Baltimore - London, 1997., str. 85.

¹¹⁹ Usp. B. SCHNEIDMÜLLER, *Constructing the Past by Means of the Present: Historiographical Foundations of Medieval Institutions, Dynasties, Peoples, and Communities*, u: *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography*, (ur. G. Althoff, J. Fried, P. Geary), Cambridge, 2002.

¹²⁰ G. MELVILLE, *Knowledge of the Origins. Constructing Identity and Ordering Monastic Life in the Middle Ages*, u: *Knowledge, Discipline and Power in the Middle Ages: Essays in Honour of David Luscombe* (*Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, 106, (ur. J. Canning, E. King, M. Staub), Leiden - Boston, 2011., str. 42-43.

¹²¹ O. PERIĆ - M. MATIJEVIĆ SOKOL - R. KATIČIĆ (pr.), *Toma Arhidakon: Historia Salonitana*, Split, 2003., str. 64, r. 8-9.

¹²² M. ŠVAB, *Prilog kritici*, str. 129.

¹²³ Kako to veli M. ŠVAB, *Prilog kritici*, str. 140, sličnost izričaja „uočio je već V. Klaić”, no kako je on *Odlomak 'Kronike'* smatrao naknadno nastalom mistifikacijom, nije iz toga izvlačio zaključke relevantne za ovu raspravu. Naravno, i M. Švab priznaje sličnost, no njemu je stalo dokazati da se autor *Odlomka 'Kronike'* koristio nekim zadarskim vrelima te stoga jednostavno u daljnjem razlaganju preskače sličnost izričaja.

nja (nema vremenskoga određenja), anonimni autor takvu tvrdnju na određeni način prepravlja. On to interpretira kao širenje jurisdikcije toga „kraljevskoga biskupa“, odnosno dovodi to u vezu s gubitkom *Sclauoniae* te s dolaskom „zemlje“ pod vlast hrvatskoga kralja. Tu se, međutim, prihvaćanju i prepravljanju pridružuje i opovrgavanje koje počinje mijenjanjem izričaja *extendebatur* u *extensa est*. Onaj je prvi izričaj kod Tome zapravo dio veće misaone cjeline i u njezinoj je funkciji, jer je prema njegovu razlaganju hrvatski biskup „stekao mnoge župe te imao dobra i posjede po skoro cijelome Hrvatskom Kraljevstvu“, pa se upravo zato njegova jurisdikcija „sterala sve do rijeke Drave“¹²⁴. Kod anonimnoga autora *Odlomka 'Kronike'* jurisdikcija se hrvatskoga biskupa u jednom specifičnom trenutku protegla do Drave, a što on povezuje s gubitkom *Sclauoniae*, odnosno njezinim prepuštanjem hrvatskome kralju, a takav je prikaz dakako posve drugačiji od onoga Tomina. No, anonimni autor vodi raspravu i s legendom sv. Emerika, i to ne samo utoliko ukoliko je kod njega Emerik „slavonski herceg“, nego i glede ishodišta i naravi njegova djelovanja. Dok je naime u legendi sve usmjereno na dokazivanje mladićeve svetosti iskazane njegovom sposobnosti uzdržavanja, u *Odlomku 'Kronike'* je Emerik djelatni sudionik političkoga života, njegov planirani brak propada zbog njegove smrti (u legendi se, pak, on suzdržava od ispunjenja bračnih dužnosti), a nema čak ni najmanje naznake da je riječ o „svecu“. No, što je svakako još zanimljivije, autor posredno preko pripovijedanja o Emeriku kao „slovinjskom hercegu“, ali i preko pripovijedanja o jurisdikciji hrvatskoga biskupa, otvara raspravu i sa „Zagrebačkom kronikom“ (odnosno uvodnim povijesnim dijelom kaptolskih *Statuta*), i to onim njezinim najvažnijim dijelom u kojem se, kako je to već ranije rečeno, tvrdi „u vrijeme njegove (sc. sv. Ladislava - op. M. A.) vladavine u jednome dijelu Slovinja znantnije, a u drugome posve je zaživjelo čašćenje Kristova imena“ i to time što je utemeljena zagrebačka biskupija. Naime, ako je tek za Ladislavove vladavine u Slovinju zaživjelo kršćanstvo, autor se morao zapitati s jedne strane kako ga to nije

bilo ranije iako je zemlja bila pod vlašću ugarskih kraljeva, dok se s druge strane postavljalo pitanje zar nije jurisdikcija hrvatskoga biskupa do Drave značila i da se tu „častilo Kristovo ime“. Time se, poglavito pak s pripoviješću o hrvatskome biskupu, načinjalo temelje povijesne legitimacije zagrebačke crkve kako se oni razabiru od prvih pisanih spomenika nadalje. U tome je smislu tradicija zagrebačke crkve bila tek izdanak službene, ili još preciznije izdanak tradicije političkoga središta oličenog u kraljevskome dvoru Arpadovića, a na koju se oslanjao i Toma u svome pisanju.

Pri tomu pojam političkoga središta ovdje razumijevam u širem smislu, zapravo onako kako središte definira sociolog Edward Shils koji veli da je ono „fenomen područja vrijednosti i vjerovanja. To je središte sustava simbola, vrijednosti i vjerovanja koji upravljaju društvom ... Središte je također fenomen područja djelovanja. To je struktura djelovanja, uloga i osoba unutar mreže institucija. Upravo se kroz te uloge utjelovljuju i promiču središnje vrijednosti i vjerovanja“¹²⁵. Komentirajući i razvijajući dalje Shilsove ideje Clifford Geertz pojašnjava kako se središta „sastoje od točke ili točaka u društvu iz kojih dolaze vodeće ideje zajedno s njihovim vodećim institucijama da bi stvorile arenu u kojoj će se odvijati događaji koji će najvitalnije utjecati na živote članova toga društva“. Glede političkih središta Geertz ustvrđuje kako ih tvore „i vladajuća elita i skup simboličkih oblika koji konstatiraju činjenicu da ta elita zapravo vlada“, a pripadnici elite „opravdavaju svoje postojanje i uređuju svoje čino-ve preko zbirke priča, ceremonija, ordena, formalnosti i svega što su naslijedili“. Ta parafernalija vlasti „su ono što označava središte kao središte i daju onome što se u njemu zbiva auru ne samo važnosti, nego i auru koja je na neki čudan način povezana s načinom na koji je izgrađen svijet“¹²⁶. Dakle, u takvome shvaćanju političkoga središta produkcija, oblikovanje i reprodukcija tradicije kroz „zbirke priča“ bila je jedna od njegovih temeljnih funkcija, a tradicija o stjecanju vlasti u prekodravskim krajevima bila je sastavni dio toga kompleksa. Tu je tradiciju lako razabrati u njezinim temeljnim obrisima kako ih primjerice ocrtavaju tzv. „Felicianova

¹²⁴ Ta misaona cjelina u izvornome tekstu glasi: *multas optinuit parochias habuitque predia et possessiones per totum pene regnum Croatiae ... et sua iurisditio usque ad Dravum fluvium extendebatur* (O. PERIĆ - M. MATIJEVIĆ SOKOL - R. KATIČIĆ, *Toma Arhiđakon*, str. 64, r. 5-10).

¹²⁵ E. SHILS, *The Constitution of Society*. Chicago, 1982., str. 93-94.

¹²⁶ C. GEERTZ, *Lokalno znanje*, str. 154 i 156.

isprava“ iz 1134. godine, privilegij kralja Andrije II. za zagrebačku crkvu iz 1217. godine, Tomino pisanje te „Zagrebačka kronika“, odnosno povijesni uvod u *Statute* zagrebačkoga kaptola.

Tzv. „Felicijanova isprava“ je zapravo naknadni zapis, sastavljen vjerojatno u samoj zagrebačkoj crkvi negdje nakon 26. travnja 1134. godine¹²⁷ o prijeporu koji je biskupija vodila oko svoga prvog posjeda, onog u Dubravi. Pergamena sa zapisom čuvala se pozorno u zagrebačkoj biskupiji te je i danas u fondu nadbiskupskoga arhiva zavedena kao prvi privilegij, iako joj se status privilegija nikako ne može pridati. Dio teksta zapisa koji je zanimljiv za raspravu koja se ovdje vodi je onaj početni dio koji govori o postanku biskupije i načinu na koji je biskup došao u posjed Dubrave. Iz toga je teksta u prvome redu prilično jasno kako nije postojao fundacionalni privilegij biskupije, nego u najboljem slučaju također neka vrst zapisa, ako i to. Naime, u tekstu se, nakon nabiranja velikaša koji su u tome sudjelovali, veli: „kralj (sv. Ladislav - op. M. A.) nadahnut božjom milošću ... ustanovio je zagrebačku biskupiju, i to kako bi biskupska skrb ponovno izvela na put istine one koje je zabluda *idolatrije* udaljila od bogoštovlja“¹²⁸. Ostavi li se u ovoj prigodi po strani detaljnije razglabiranje zaključka prema kojemu se ovdje „zabluda *idolatrije*“ ne odnosi na poganstvo, nego na pogrešni ili iskrivljeni način tumačenja Kristova nauka bilo u formi (jezik) bilo u sadržaju (razlike u prijevodu svetih tekstova i iz toga proizašlih interpretacija; obredi i rituali)¹²⁹,

jasno je kako se u ovoj prigodi od cjelovite priče vidi samo onaj dio koji je bio zanimljiv i važan za zagrebačku crkvu u kojoj je zapis uostalom i nastao.

Osamdesetak godina poslije nastaje, međutim, u vrlo specifičnim okolnostima Zlatna bula kralja Andrije za zagrebačku biskupiju iz 1217. godine, koja pripovijest o nastanku biskupije situira u sklop (dvorske) priče o tomu kako je uspostavljena vlast ugarskoga kralja nad Hrvatskim Kraljevstvom. Zlatna bula (zagrebačke crkve) je izazivala prijepore u historiografiji glede autentičnosti dokumenta, no ne tako davno Lujo Margetić je podrobnom raščlambom uklonio razumne dvojbe oko toga¹³⁰, što naravno ne znači da će ti razumni argumenti uspjeti uvjeriti one kojima je postojanje ranosrednjovjekovne „povijesne Ugarske“ po političkom nacrtu iz sredine 19. stoljeća iznad svakoga drugog argumenta (to je ishodište argumenta po kojemu se navodi iz vrela odbijaju jer se „ne slažu s činjenicama“). Uglavnom, Zlatna bula je nastala u vrijeme prijepora između zagrebačkoga biskupa s jedne, i opata samostana sv. Martina u Pannonhalmi s druge strane, oko prikupljanja desetine u prekodravskim dijelovima šomoške županije. Zagrebački je biskup

pojam *error* tumači i J. HAMM, Glose u Radonovoj Bibliji, *Slovo*, 2, Zagreb, 1952., str. 29). U jednoj sam ranijoj prigodi već upozorio kako izraziti i jedinstveni nedostatak benediktinskih redovničkih zajednica na teritoriju zagrebačke biskupije, a koje su zacijelo bile glavno uporište slavenskoga bogoslužja, može biti izravni trag ovoga nastojanja da se biskupskom skrbi ukloni ono što je označeno kao *idolatrija* (M. ANČIĆ, *Desetljeće*, str. 246-247). Uza sve ovo valja svakako dodati da je u samome središtu katolicizma, na papinskoj kuriji Grgura VII., 1077. godine mogla u pismu napisanome i adresiranom svim kršćanima „u kraljevstvu Teutonaca“ (*in regno Teutonicorum*) biti sročena i misao prema kojoj „onaj tko se usudi ne poslušati apostolsku stolicu upada u zlo idolatrije“ (*qui apostolicę sedi oboedire contempnit, scelus idolatrię incurrit* (citirano prema: G. M. CANTARELLA, *Il sole e la luna: La rivoluzione di Gregorio VII papa 1073-1085*. Roma - Bari, 2005., str. 314-315, bilj. 5); regest pisma od 31. svibnja 1077. godine s adresom u Philip-pus JAFFÉ, *Regesta pontificum Romanorum* I, Graz, 1956, str. 622, nr. 5035). Nije, naravno, lako povezati zapis nastao u zagrebačkoj crkvi oko 1134. godine s pismom Grgura VII. od 31. svibnja 1077. te stoga ni ne mislim izravno povezivati značenje pojma kako je on uporabljen u ovim prigodama, no ostaje činjenica da pri prosudbi značenja pojma *idolatrija* kojim je opisivano stanje crkvenih prilika na području kasnije zagrebačke biskupije u trenutku njezina utemeljenja valja biti krajnje oprezan.

¹³⁰ Vidi L. MARGETIĆ, *Zagreb*, str. 132-143.

¹²⁷ Tekst je tiskan u *Cod. Dipl.* II, str. 42-43, nr. 42. Fotografija izvornika dostupna je kao MOL DF 251974, s čudnim datumom 24. 2. 1134. i s određenjem kako je riječ o dokumentu što ga je izdao ostrogonski nadbiskup Felicijan, a što jasno opovrgavaju kako sam sadržaj tako i izgled pergamene.

¹²⁸ *Cod. Dipl.* II, str. 42: *rex diuina gratia inspirante ... Zagrabiensem constituit episcopatum videlicet ut quos error idolatrię a dei cultura extraneos fecerat, episcopalis cuira ad viam veritatis reduceret.*

¹²⁹ Vrijedi tek upozoriti kako misaona cjelina teksta, s naglaskom na ulogu biskupa u *vraćanju* na pravi put bogoštovlja, podrazumijeva zapravo kršćanski okvir nedostajuće detaljnije pripovijesti o *idolatriji*. Ne čini se čak nevjerojatnim kako bi stvarnu podlogu svemu trebalo tražiti u zbivanjima koja je Toma Arhidakon pretvorio u personaliziranu priču o Vulfu i Cededi, odnosno o šizmi unutar crkve Hrvatskoga Kraljevstva izazvanoj reformnim pokretom (O. PERIĆ - M. MATIJEVIĆ SOKOL - R. KATIČIĆ, *Toma Arhidakon*, str. 70. r. 19-76. r. 32), pri čemu je i „jezično pitanje“ (slavensko bogoslužje) poglavito na području jurisdikcije hrvatskoga biskupa igralo važnu ulogu (u tome smislu

iskoristio prolazak kralja Andrije II. kroz Zagreb na putu za Split i dalje za Svetu Zemlju na križarski pohod te je ishodio potvrđnicu za biskupske posjede, pri čemu je, uvjerljivo pretpostavlja L. Margetić, u zagrebačkoj crkvi pripravljen nacrt kojemu je kraljevski kancelar dodao potrebne formule privilegija. U ovoj je prigodi od posebnoga interesa onaj dio dokumenta, odnosno jezikom discipline koja se bavi istraživanjem srednjovjekovnih isprava formula „naracije“ (*narratio*), u kojem se iznose okolnosti njegova nastanka. Tu se, naime, pripovijeda kako je kralj krenuo na križarski pohod te prispio u „zagrebačku biskupiju i zagrebački samostan što ga je dao sagraditi naš predšasnik presvete uspomene kralj sv. Ladislav, koji je slovinjsku zemlju odnosno banat (ovdje očigledno u značenju Hrvatskoga Kraljevstva - op. M. A.) obratio iz zablude *idolatrije* na kršćanstvo te podložio kruni Ugarske, i koji je također u tome banatu ustanovio biskupiju te sagradio samostan na čast kralja sv. Stjepana“¹³¹. Ovdje je, dakle, priča o postanku zagrebačke biskupije intervencijom kralja Ladislava, tako važna za samu zagrebačku crkvu, uklopljena u širi narativ uspostave vlasti ugarskih kraljeva u „slovinjskoj zemlji“ te se tu valja tek prisjetiti kako je krajem 12. stoljeća u onome već citiranom izvješću za neki od europskih dvorova¹³² naznačeno koji i kakav prihod uživa kruna od dužnosnika koji se označuje kao *dux Sclauonie*. K tomu se može s dosta sigurnosti razabrati kako je i onaj izričaj o „zabludi *idolatrije*“ u ovoj interpretaciji dobio novu semantiku - više se ne radi o biskupskoj intervenciji u život postojeće kršćanske zajednice, nego se sad radi o *instaliranju* kršćanstva kroz organizaciju biskupije i izgradnju pratećih graditeljskih zdanja kao infrastrukture biskupova djelovanja (*monasterium*¹³³). Određena

nespretnost cjelovitoga teksta, koja postaje razvidna čitanjem ostatka koji ovdje nije citiran, postaje jasnijom prihvatiti se pretpostavka L. Margetića o načinu nastanka dokumenta. Ako je doista dokument nastao iz nacrtu pripravljenoga u samoj zagrebačkoj crkvi kojemu je formu privilegija dao kraljevski kancelar, postaje jasnijim zašto je lokalna predaja o postanku biskupije dopunjena pripovijedanjem o pokoravanju „slovinjske zemlje“ - ta je priča očigledno predstavljala sastavni dio „zbirke priča“ koje su definirale položaj, mjesto i društvenu ulogu kraljevskoga dvora kao političkoga središta, pa ju je onda gotovo sigurno u dokument ugradio kraljevski kancelar dograđujući lokalnu pripovijest o postanku biskupije i ujedno joj mjenjajući suštinu. Takvo razlaganje nalazi potporu u činjenici da je kraljevska kancelarija osamnaest godina poslije, 1235. godine, izdala privilegij s opisom granica pečuske biskupije, isti onaj koji je ovdje već citiran, a u kojemu između ostaloga stoji i da je „sveti kralj Ladislav prvi prešao Dravu i svome kraljevstvu priključio slavenske krajeve“¹³⁴.

Da u oba slučaja nije riječ ni o kakvim naknadnim krivotvorinama, odnosno da tekstovi zagrebačke Zlatne bule i privilegija o granicama pečuske biskupije doista zrcale „znanje“ iz sklopa „povijesnih priča“ koje su definirale kraljevski dvor kao političko središte i objašnjavale njegovu društvenu ulogu, uvjerava pripovijedanje Tome Arcidakona. Kod Tome, koji je i inače bio sklon usvojiti narative iz fonda kraljevske, odnosno dvorske ideologije, kostur pripovijedanja u 17. glavi naslovljenoj „Kako su Ugri zavlada Dalmacijom i Hrvatskom“ (*Qualiter Hungari ceperunt dominium Dalmatie et Chroatie*), također tvori pripovijest o Ladislavljevu pohodu preko Drave. No, ovdje je ta pripovijest obogaćena „lokalnim znanjem“ iz dvaju vrela, koje

¹³¹ Tekst tiskan u *Cod. Dipl.* III, str. 147, nr. 130: *ueni-ssemus ad Zagrabiensem episcopatum ac monasterium Zagrabiense a sancto Ladislao rege sanctissime recordacionis predecessore nostro constructum, qui terram Sclauonie siue banatum ab errore ydolatrie ad christianitatem conuertens corone Hungarie subiugauit; qui eciam in eodem banatu episcopatum instituit et monasterium in honore sancti regis Stephani construxit.*

¹³² Vidi ovdje bilj. 93.

¹³³ MARGETIĆ, *Zagreb*, str. 125, prvo upozorava da je srednjovjekovna misao „lako prelazila od konkretnog simbola (crkve) na apstraktni pojam pravne osobe (biskupije)“, potom (127) zaključuje kako sačuvane isprave 13. stoljeća u kojima se spominje zagrebački *monasterium* „misle ili na crkvu kao pravnu osobu ili

na crkvu u građevinskome smislu“ te konačno (129) postulira da se pod pojmom *monasterium* u građevinskome smislu ima razumijevati katedrala. Čini se, međutim, da je ovo ipak preusko tumačenje – građevinski kompleks na vrhu maloga brijega na kojem se i danas nalazi katedrala od početka je uključivao cijeli niz objekata: katedralnu crkvu, biskupov dvor te zajedničku nastambu za kanonike koji su pomagali biskupu (tek od sredine 13. stoljeća počinje izgradnja pojedinačnih *curia* za kanonike). Uzimajući to u obzir, nije teško zaključiti da je pojam *monasterium* označavao upravo tu građevinsku cjelinu, a ne samo katedralnu crkvu, kao što ni *ecclesia Zagrabiensis* nije označavala samo biskupa, ili samo katedralnu crkvu.

¹³⁴ Vidi ovdje bilj. 95.

je, međutim, bilo poglavito važno iz splitskoga kuta gledanja - pridodano je pripovijedanje o tomu kako je *regnum Chroatorum* ostao bez zakonitoga nasljednika kraljevskoga prijestola, zbog čega je neki velikaš pozvao Ladislava (ta priča zasigurno nije potjecala s kraljevskoga dvora); tu je i pripovijest o stupnjevanom osvajanju, u prvoj fazi do „Željeznih planina“, potom pripovijest o tomu zašto je Ladislav prekinuo pohod (ovdje se pak naslućuje dvorsko „lokalno znanje“) te pripovijest o Kolomanu, koji je odlučio nastaviti tamo gdje je Ladislav stao; sve je to konačno neka vrst uvoda u pripovijedanje o tomu kako je Koloman ovladao Splitom, a to je značilo u Tominim očima i ostalim obalnim gradovima (Split je ovdje predstavljen u svojoj „metropolitanskoj“ ulozi, pa kad je Koloman jednom zaposjeo „metropolu“, onda su trogirski i zadarski „građani“ novoga kralja „primili na sličan način“ - ni ovo pripovijedanje zasigurno nije bilo dio fonda „dvorskih priča“)¹³⁵.

Konačno, tzv. „Zagrebačka kronika“ i popis zagrebačkih biskupa, odnosno cjelina povijesnoga uvoda *Statuta zagrebačkoga kaptola*, ma kako šturi i implicitni navodi glede širih povijesnih okolnosti u tim tekstovima bili, jasno počivaju na ovoj istoj pripovijesti o Ladislavu i njegovu pohodu. No, upravo popis zagrebačkih biskupa, ali i onaj ranije citirani tekst iz tzv. „Zagrebačke kronike“ koji govori o utemeljenju biskupije, izvanredno dobro mogu poslužiti kako bi se na pravi način razumio odnos ovakvih „povijesnih prikaza“ i stvarnoga povijesnoga zbivanja kako ga se može razabrati temeljem istraživačkih postupaka moderne povijesne znanosti. Pri tomu treba krenuti od činjenice koja je naznačena već u uvodu „Zagrebačke kronike“ a koja se odnosi na to da su privilegiji zagrebačke crkve iz razdoblja prije 1242. godine bili izgubljeni, nakon što su u strahu od Tatara odneseni na Rab, odakle se uglavnom nisu nikad vratili¹³⁶. Taj je gu-

bitak privilegija bio od velike važnosti za čuvanje „memorije“ i kasnije oblikovanje „priča“, kako se jasno vidi iz popisa biskupa, čiji se autor često poziva upravo na privilegije. Njegovo oslanjanje na tzv. „Felicijanovu ispravu“ daje se savršeno jasno razabrati u onome prvome dijelu teksta koji donosi imena prve petorice biskupa. Tri su od tih imena izvučena iz „Felicijanove isprave“ - riječ je o prvome biskupu, Duhu, te o njegovim kasnijim nasljednicima Franciki i Macilinsu/Mathianusu. Informacije koje autor donosi o prvome biskupu Duhu se posredno temelje na „Felicijanovoj ispravi“ - u njoj je naznačeno kako je kralj Ladislav „pronašao češkoga muža časnoga života po imenu Duh, sposobnoga (za ulogu koja mu je bila namijenjena - op. M. A.)“¹³⁷, što je autor popisa protumačio na svoj način tako da je „utemeljitelj“ biskupije „možda bio od onih koji su vični slavenskom jeziku, a što lijepo donosi njegovo ime Duh“¹³⁸. Drugi po redu biskup na popisu je Bartol, o kojemu autor zapravo ništa ni ne zna, osim što ga uvjetno („možda“ - *forsan*) vezuje uz vladavinu kralja Ladislava, opravdavajući to neznanje nedostatkom spomena Bartola u privilegijima, ali i time što su stari privilegiji izgubljeni kako je rečeno u „Zagrebačkoj kronici“ koja prethodi popisu. No, Bartol se tu pojavljuje tek kao konjektura

rorum fuerunt asportata pro conservacione in insulam marinam Arbum vocatam, nec exinde potuerant omnia rehaberi, et quomodo hoc acciderit ignoratur, ex quo nullus iam vivit, qui facti seriem posset scire.

¹³⁷ Cod. Dipl. II, str. 42, nr. 42.: *quendam boemicum venerabilis vite virum nomine Duch idoneum reperit.*

¹³⁸ I. K. TKALČIĆ, *Povjestni spomenici 5: forsán fuit de littera sclauica, quod bene inportat suum nomen Duh, id est spiritus*. Prijevod izričaja *de littera sclauica* ovdje ne slijedi značenje koje taj izričaj ima u vrelima nastalim u južnim krajevima, gdje se tako nazivaju svećenici-glagoljaši, koji službu Božju obavljaju na (starocrkveno)slavenskom jeziku (usp. primjere takve uporabe izričaja prema P. RUNJE, *Školovanje glagoljaša*. Ogulin, 2003., str. 23 i d.). U zagrebačkoj biskupiji su se takvi svećenici, bar koliko se danas može razabrati iz rijetkih dokumenata koji o tome govore, označavali pojmom *glagolita* (primjeri u: F. ŠIŠIĆ, Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća, *Starine JAZU*, 39, Zagreb, 1938., str. 182, nr. 31, 10. 3. 1402., gdje se spominje *Iwan dictus glagolita*, te MOL DL 38475, 14. 11. 1487., gdje se navodi kako je pred čazmanski kaptol došao *discretus Georgius presbiter glagolita*). I igra riječima, koja gubi svoje značenje u prijevodu na hrvatski jezik, a u kojoj autor popisa vezuje izričaj *littera sclauica* sa značenjem imena Duh, potvrđuje točnost ovakvoga prijevoda.

¹³⁵ Tomin izvorni latinski tekst s prijevodom na suvremeni hrvatski jezik vidi prema O. PERIĆ - M. MATIJEVIĆ SOKOL - R. KATIČIĆ, *Toma Arhidakon*, str. 84-89. Tomina sklonost usvajanju elemenata vladarske/dvorske ideologije podrobno je pretresena u M. ANČIĆ, *Desetljeće*, str. 240-244.

¹³⁶ Tekst koji se odnosi na taj gubitak privilegija prema izdanju u I. K. TKALČIĆ, *Povjestni spomenici 1*, glasi: *advenientibus Tartaris et totum regnum Hungarie ac eius decorem flebiliter devastantibus tempore domini Bele regis quarti, filii Andree regis, patris beate Elyzabeth, privilegia ipsius ecclesie, metu ipsorum Tarta-*

autora popisa koji je u „Felicianovoj ispravi“ pročitao kako je između biskupovanja Duha i Francike, trećega biskupa na njegovu popisu, proteklo dosta vremena, pa je u Francikino doba na kraljevskome prijestolu već sjedio Stjepan (II.)¹³⁹. Ni o biskupu Franciki autor popisa nije znao gotovo ništa, a kako nije znao ni kad je biskupija utemeljena, to mu je očigledno usporedni red kraljeva (iz „Zagrebačke kronike“, koja je njegovo djelo onoliko koliko i popis biskupa¹⁴⁰) pričinjavao određene teškoće, pa je stoga i Francika po njegovu domišljanju završio kao „možda“ (*forsan*) suvremenik kralja Ladislava¹⁴¹. U popisu dalje slijedi biskup Bernard, kojega „Felicianova isprava“ ne spominje, za kojega autor ustvrđuje da se ne može odrediti doba njegova pontifikata prema usporednom popisu kraljeva, „osim ako se bolje ne ogledaju privilegiji crkve“ te onda dodaje nagađanje kako je, prema imenu, „možda bio Katalonac, jer Katalonci često nose ovo ime, kao i Burgundani“. Konačno, peti je po redu u popisu biskup Mathianus, što je zapravo krivo pročitano ime Macilinus iz „Felicianove isprave“ - za njega autor zna, upravo odatle, kako je „prvo bio jeruzalemski kanonik“, iz čega izvodi posve neodgovarajući zaključak da je ovaj „možda bio iz Jeruzalema ili s istočnih strana“. Iako je u „Felicianovoj ispravi“ prilično precizno definirano vrijeme uspona Macilinus/Mathianusa na zagrebačku biskupsku stolicu (to se dogodilo nakon smrti kralja Stjepana II. i uspona Bele II. na kraljevski prijestol, pa je Bela svojom odlukom Franciku preselio na bačku stolicu, a Macilinus promaknuo na onu zagrebačku; „Zagrebačka kronika“ donosi kao godinu smrti Stjepana II. 1131., a „Felicianova isprava“ donosi kao nadnevak polaganja prisege o stanju vlasništva nad dijelom Dubrave 26. travnja 1134., pri čemu je naznačeno kako se to dogodilo u trećoj godini ot-kako je biskup zasjeo na svoju stolicu), anonimni

autor ustvrđuje da se ne može odrediti njegov pontifikat po „godinama od vremena Gospodina“¹⁴².

No, stvarni i najveći problem s listom biskupa u povijesnom uvodu *Statuta*, kao uostalom i sa „Zagrebačkom kronikom“ koja prethodi listi, nije zapravo u kronologiji pojedinih biskupa, nego u prikazu uspostave zagrebačke biskupije. Naime, i jedan i drugi tekst zbivanja vezana uza stvaranje nove biskupske stolice prikazuju kao uredan niz pojedinačnih događaja koji se uvezuju u skladan i povezan tijek. Iz suvremenih dokumenata, međutim, jasno se razabire da su stvari bile jako daleko od toga - u prvome redu nova biskupija nije od svojih početaka bila „zagrebačka crkva“, nego se prvih desetljeća nazivala „zagorskom“. Kao „zagorski“ biskupi spominju se 1102. godine Sigindinus, a 1113. godine Manasis¹⁴³, kojih nema ni u „Felicianovoj ispravi“, niti u popisu biskupa. Njihovi pontifikati su slijedili onome Duha, i zapravo se te informacija doista poklapaju sa sadržajem „Felicianove isprave“ - tamo se veli kako je „prošlo nemalo vremena“ (*transacto igitur non paruo tempore*) dok Francika, koji je svojedobno bio kapelan kralja Ladislava i koji je za novu biskupiju pronašao svećenike u županijama zaladskoj i šomodskoj, nije konačno zasjeo na stolicu koju je svojedobno pomogao urediti. To se, pak, dogodilo za vladavine kralja Stjepana II. (a ovaj se popeo na kraljevski prijestol 1114. godine, nakon smrti svoga oca Kolomana) što onda doista ostavlja dovoljno vremena za pontifikate Sigindinusa i Manasisa. To znači da su se u prvih dvadesetak godina

¹³⁹ *Cod. Dipl.* II, 43, nr. 42: *Transacto igitur non paruo tempore, regnante rege Stephano, predicto vero Francica illius episcopatu tenente.*

¹⁴⁰ Usp. uvjerljive argumente u L. MARGETIĆ, *Zagreb*, str. 107-114, za postojanje prve verzije obaju tekstova s kraja 13. stoljeća, koji su onda donekle prepravljani i dopunjeni informacijama koje se odnose na prilike do sredine 14. stoljeća.

¹⁴¹ I. K. TKALČIĆ, *Povjestni spomenici 5: et sicut potest perpendi fuit tempore beati Ladizlai regis.*

¹⁴² Popis biskupa donosi sljedeći tekst (I. K. TKALČIĆ, *Povjestni spomenici 5*): *Huic successit dominus Mathianus et similiter non occurrit quo tempore prefuit ecclesie quantum ad annos domini a tempore gracie. Hic primo fuit canonicus Jerosolimitanus, et forsant fuit de Jerusalem sive de partibus orienti.* U „Felicianovoj ispravi“ tekst koji se odnosi na Macilinus i početak njegova pontifikata glasi (*Cod. Dipl.* II, str. 43, nr. 42): *Defuncto igitur rege Stephano, piissimus Bela diuina gracia largente Pannonie scepra feliciter gubernanda suscepit, cuius gracia predictus Francica ad Baaciensem archiepiscopatum translatus est, Zagrabiensi vero ecclesie Macilinus Iherosolimitanus canonicus episcopus ordinatus est. Tercio igitur episcopatus sui anno ...* (slijedi pripovijedanje o polaganju prisege datirane 26. travnja 1134.). Za datiranje smrti Stjepana II. u „Zagrebačkoj kronici“ vidi I. K. TKALČIĆ, *Povjestni spomenici 3: Post hec regnavit rex Stephanus secundus annis XVIII. Obiit autem anno domini M. centesimo XXXI.*

¹⁴³ Vidi L. MARGETIĆ, *Zagreb*, str. 84, s navedenim vrelima.

postojanja nove biskupije, a teško može biti dvojbe glede 1094. kao godine njezina utemeljenja, na čelu te institucije izredala tri biskupa - Duh, Sigindinus i Manasis - pa već na toj razini standardni prikazi postanka nove biskupije, čak i u modernoj historiografiji koja se nerijetko povodi za naracijom u povijesnom uvodu *Statuta*, ostaju prilično udaljeni od onoga što se stvarno događalo. Ime, pak, nove biskupije i samo je bilo problem, iako se na prvi pogled može učiniti kako u njemu nema ništa problematično obzirom na to da je pojam „Zagorje“ dobro zasvjedočen u suvremenim vrelima. No, u ovome slučaju „zagorska“ biskupija posve izvjesno svoje ime nije dugovala tome makrotoponimu koji se očuvao do danas - ona je bila „zagorska“ iz perspektive prekodravskih, ugarskih krajeva, dočim je naziv „Zagorje“ kako se rabio i rabi od srednjega vijeka do danas nastao iz perspektive i zrcali pogled s područja južno od Save (riječ je o cijelome nizu makrotopnima kojima su označene stare županije, a koji su razumljivi samo iz perspektive motrišne točke primjerice na Petrovoj Gori ili nekom sličnom mjestu: „Gora“, „Gorice“, „Prigorje“, „Zagorje“, pri čemu se u ovome posljednjem slučaju radi o kraju koji se nalazi *iza* Medvednice). Konačno, i onaj kriptični izričaj „Felicijanove isprave“ o „zabludi idolatrije“, koji će se i kasnije ponavljati, ali očigledno s novim i izmijenjenim značenjem, može se povezati sa zaključcima do kojih je u istraživanju glosa u tzv. „Radonovoj Bibliji“ svojedobno došao Josip Hamm. On je, naime, utvrdio da su glose, pisane latinicom i s jezičnim refleksom iz kajkavskih krajeva, nastale tako što je netko u rukopisu koji se datira na sami kraj 11. stoljeća dopisivao prijevod pojedinih dijelova teksta te to prevođenje doveo u svezu s propovijedanjem na jeziku kojim su glose i napisane. K tomu je zaključio kako su te glose „postale iz dijaloga (ili iz dijalogâ), u kojima jedna strana - ona, koja je poznavala crkvenoslavenski - nije znala latinski, a ona druga - ona, koja je pisala glose - nije znala kako će prvoj objasniti značenje nekih latinskih riječi, pa su i neki odgovori, koje je dobivala na svoja pitanja, znali biti krivo shvaćeni ili netočni“¹⁴⁴. Na taj bi način glose tzv. „Radonove Biblije“ zapravo pokazivale kako je u praksi izgledalo izvođenje iz „zablude idolatrije“ te ocrtavale

stvarnost novoga biskupskoga sjajala¹⁴⁵. Kako je, pak, zašto i kada došlo do promjene imena biskupije, odnosno pod kojim je okolnostima „zagorska crkva“ postala „zagrebačka crkva“, vjerojatno se nikad neće moći pouzdano utvrditi, no cijela je ova nešto dulja raščlamba narativnih tekstova koji govore o počecima zagrebačke biskupije s jedne strane, i onoga što otkrivaju suvremena sačuvana vrela o tome s druge strane, važna u ovoj prigodi stoga što definira odnos povjesničara spram tih narativnih tekstova.

Vrati li se sada pogled primjerice na *Qualiter* neće biti teško utvrditi kako je odnos toga teksta i povijesne stvarnosti nedvojbeno vrlo problematičan, čak i ako se pretpostavi da su doista postojali neki pregovori pripadnika aristokratske elite Hrvatskoga Kraljevstva s kraljem Kolomanom 1102. godine. Naime, ako su doista postojali ti pregovori i ako su oni okončani Kolomanovom krunidbom u Biogradu 1102. godine, u nazočnosti između ostalih i „zagorskoga“ biskupa Sigindina, u što sam i danas uvjeren, to nije ni izdaleka točan i precizan prikaz zbivanja koja su dovela do uspostave vlasti ugarskih kraljeva nad Hrvatskim Kraljevstvom. Tih pregovora zacijelo nikad ne bi bilo da Ladislav nije 1091. pošao u osvajanje Hrvatskoga Kraljevstva, da nije uspio uspostaviti kontrolu nad sjevernim dijelovima Kraljevstva što mu je omogućilo organizaciju nove biskupije, da nije bilo pohoda njegovih ratnika po kraljicu koja je 1097. godine iz južne Italije dolazila u Biograd, itd. itd. To, pak, znači da je dvojba i iz nje izvedena rasprava hrvatskih i mađarskih povjesničara u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća o tomu je li ugarski kralj „osvajanjem“ ili „ugovorom“ došao u posjed Hrvatskoga Kraljevstva u temelju pogrešna i promašena. Dolazak ugarskoga kralja na hrvatski prijestol i uspostava njegove vlasti jesu zapravo bili dio procesa dugog preko jednog desetljeća - od 1091. do 1105. godine, kad je postupak okončan uspostavom vlasti nad gradovima na istočnojadranskoj obali. U tome procesu, s ono malo činjenica koje o tomu znamo, posve je

¹⁴⁵ N. KLAJČ, *Povijest Zagreba*, str. 301, bilj. 4, oštroumno upozorava u svezi s glosama i tumačenjem njihova postanka koje daje J. Hamm kako to znači „da se glagoljica *ne upotrebljava* na području zagrebačke biskupije u doba njezina osnutka, kao i to da slavenski jezik tada nije liturgijski“, čemu samo treba dodati da se to odnosi u prvome redu na pridošli svećenički vrh biskupije.

¹⁴⁴ J. HAMM, *Glose*, str. 27-28.

izvjesno bilo i nasilja („osvajanje“) i pregovaranja („ugovor“)¹⁴⁶, pa je stoga svaki pokušaj „pojednostavljanja“ vrlo složene povijesne stvarnosti i svođenja na *jedan događaj* u temelju pogrešan.

Na određeni je način upravo takva svijest, o produljenim povijesnim procesima, jasno zamjetljiva i kod anonimnoga autora *Odlomka 'Kronike'*, koji svoje razmatranje i postavlja tako da govori praktično o gotovo cijelome jedanaestom stoljeću. No, njegovo je razglablanje poglavito „učeno“ razglablanje, pa u njemu nema mnogo mjesta za „lokalno znanje“ koje vlada u zagrebačkoj crkvi. Vrela njegova „znanja o prošlosti“ su tekstualna i to u vrlo širokome zahvatu, pa je čak moguće da je odnekud imao na raspolaganju i djelo Skilice-Kedrena ili Zonare, no ovdje od posebnoga interesa jesu tri informacije čije podrijetlo nije moguće lako razabrati. Prva od tih informacija je ona po kojoj je „gotovo kao plod mira, Godimir bio proglašen za bana od strane (hrvatskoga) kralja Krešimira“¹⁴⁷; druga je o imenovanju Praske za bana nakon pohoda hrvatskoga kralja Stjepana koji se zvao i još Vojislav (*Volosclavus*) na planine Tribala i Srba¹⁴⁸; treća je ona prema kojoj

su se sukobi nakon smrti kralja Andrije I. početkom 60-ih godina 11. stoljeća između *dux*a Bele, novo-proglašenoga kralja Salamona i njemačkog cara Henrika IV. fokusirali na Ostrovcu, poznatu i važnu utvrdu u zadarskome zaleđu¹⁴⁹. Za pojavu dvojice banova, Godimira i Praske, u tekstu *Odlomka 'Kronike'* M. Švab je, upozoravajući na to da ideja potječe od N. Klaić, predložio tumačenje prema kojemu se tu vidi poziv na neku zadarsku tradiciju, što je samo ojačano lociranjem sukoba u Ostrovcu¹⁵⁰. Za nju se zacijelo znalo i u Zagrebu u krugovima vezanim uz političko središte, jer ju kralj Ludovik nije uspio staviti pod svoj nadzor tijekom pohoda na Zadar 1347. godine, što se smatralo stvarnim neuspjehom. Ovi elementi „zadarske tradicije“ mogu se, međutim, dograditi na neočekivani način pozivom na činjenicu da je posve jasno zasvjedočeno kako se za boravka hercega Stjepana, brata kralja Ludovika, u Zagrebu između 1352. i 1354. godine na njegovu „dvoru“, koji je tamo bio organiziran obzirom na to da je on počeo stvarno „vladati“ Hrvatskim Kraljevstvom kao herceg nakon bratova povratka s talijanskoga pohoda doista našla jedna skupina Zadrana. Kako je inače u očima suvremenika *trebalo* izgledati „vladanje“ hercega Stjepana može se prilično jasno razabrati već iz potvrđnice privilegija zagrebačkoga kaptola što je u njegovo ime izdana 23. svibnja 1353. u sklopu svečanoga posjeta katedrali¹⁵¹, odnosno iz pisma kralja Ludovika mletačkim poklisarima od 27. travnja iste

¹⁴⁶ Usporedi raspravu u M. ANČIĆ, *Od kralja*, str. 54-79.

¹⁴⁷ M. ŠVAB, *Prilog kritici*, str. 129: *Godimir, quasi frutus pacis, Banus a Cresimiro declaratur*.

¹⁴⁸ M. ŠVAB, *Prilog kritici*, str. 129-130: *Stephanus Croatiae Rex Volosclavus appellatus, montes Trivallos et Servios ad Drinum usque vastavit, et Banum Prasca constituit*. U historiografiji postoji konsenzus kako se upravo na ovome mjestu anonimni autor koristio jednim od spomenutih djela bizantskih pisaca – vidi M. ŠVAB, „Prilog kritici“, str. 147-148, no to baš i nije tako izvjesno kako se čini na prvi pogled, poglavito zbog toga što su kod bizantskih autora „Tribali“ i „Srbi“ jedno. Dovodenje u svezu dvaju etnonima doista potječe iz bizantske tradicije, no anonimni je autor kako izgleda ipak bio slabo obaviješten. S druge strane pohod „hrvatskoga kralja“ Stjepana Vojislava *ad Drinum usque* mogao je isto tako biti plod čitanja *Ljetopisa popa Dukljanina*, kojega je autor nedvojbeno imao u rukama i odakle potječe cijela zamisao o Hrvatskoj koja se nalazi istočno od Cetine. U *Ljetopisu* naime doista postoje informacije iz kojih je bilo moguće složiti ovakvu konstrukciju: u prvome redu tamo se govori kako je Stjepan, sin Krešimira, naslijedio kraljevstvo i vladao „Bijelom Hrvatskom i Bosnom“, kojom su nadalje vladali njegovi nasljednici – F. ŠIŠIĆ (pr.), *Letopis popa Dukljanina*, Beograd - Zagreb, 1928., str. 327-328, a onda se u „istom dahu“ nastavlja pripovijest o Boleslavu, sinu Predimira, koji rezidira u Trebinju, pa se čini da je stvarno riječ o istoj osobi; k tomu postoji i priča o kralju Vojislavu (koji nije ista osoba kao i *Stephanus Boleslavus*, pa se njegovo ime i piše

Vojislavus - ovdje se ipak čini indikativnom činjenica da anonim ime kralja piše *Volosclavus*, što je neke vrsti kombinacije ove dvije grafije) i njegovim sinovima koji su sudjelovali u sukobu s bizantskim snagama i njihovim saveznicima te progonili poražene neprijatelje „do rijeke Drine“ (F. ŠIŠIĆ, *Letopis*, str. 351: *igitur filii regis persecuti sunt hostes usque Drinum fluvium vulnerantes et interficientes eos* - naglasio M. A.). Sve je to, dakle, bilo moguće iskombinirati i bez izravno-ga oslanjanja na Skilicu-Kedrena ili Zonarar, poglavito ako se uzme u obzir nedostatak zemljopisnoga znanja i jasnih predodžaba o prostoru, pri čemu nije moguće zanemariti ni mogućnost da je anonimni autor imao pred sobom neku verziju *Ljetopisa* koja nije izgledala kao ona kojom se raspolaže od vremena Mavra Orbinića.

¹⁴⁹ M. ŠVAB, *Prilog kritici*, str. 130: (*dux Bela*) *Salamonem in Ostervizza praeclusit. Henricus indigna haec censens, Ostervizzam venit, sponsam Salamoni dedit, ac audita Belae morte, cum exercitu in Pannoniam intrans, Salamonem Regno et Corone restituit*.

¹⁵⁰ M. ŠVAB, *Prilog kritici*, str. 141-142, 149, 152.

¹⁵¹ *Cod. Dipl.* XII, str. 174-175, nr. 127.

godine¹⁵². U potvrđnici kaptolskih privilegija nije propušteno naglasiti kako je katedrala vezana uz „presvete kraljeve Ugarske“, utemeljitelja Ladislava i titulara Stjepana, ali su opisane i zasluge kanonika u oblikovanju rituala „svečanoga ulaska kralja (vladara) u grad“ upriličenoga u prigodi Stjepanova ulaska u Zagreb, koji je bio izabran za njegovo „mjesto rezidiranja“. U toj su prigodi, naime, kanonici izašli u susret novome „vladaru“ koji je poticao iz „kraljevskoga roda“, iznijeli svoje relikvije i u njegovu čast pjevali (crkvene) „himne“ te konačno upriličili i gozbu¹⁵³. Bilo je to vjerojatno nešto umanjeno uprizorenje u srednjovjekovnome svijetu dobro poznatog i raširenog rituala „ulaska kralja u grad“, koji se kroz povijest odvijao i u gradovima Hrvatskoga Kraljevstva, bilo da su u „glavnim rolama“ nastupali kraljevi ili hercezi¹⁵⁴. Kratki prikaz rituala u potvrđnici privilegija skladno se nadopunjuje sadržajem pisma kralja Ludovika mletačkim poklisarima kojim ih izvješćuje kako pregovore o Dalmaciji nije moguće okončati kako je bilo planirano jer utanačene dogovore „želi ovjeriti“ (*consensum adhibere voluit*) njegov brat herceg Stjepan, čijoj „vlasti je zastalno podložio vladanje prije rečenim herceštvom, kako je poznato vama i drugima“ (*dominium predicti ducatus eius dominio perpetuo subiugabamus, sicut vobis et aliis notum est*) – „drugi“ su, naime, s tom činjenicom bili upoznati u prvome redu kroz uprizorenje već opisanoga rituala. Naravno, pitanje stvarne hercegovine samostalnosti u odlučivanju i izvođenju realnih čina vlasti u okvirima „vladanja herceštvom“ bilo je predmetom procesa „pregovaranja“ između braće, no brza smrt hercega Stjepana „zatvorila“ je taj problem. U tim i takvim okolnostima treba promatrati i činjenicu da se u jednome trenutku pred hercegom Stjepanom našla mala skupina zadarskih plemića. Taj je posjet Zadrana hercegovu dvoru zabilježen u sačuvanim

vrelima skoro cijelo jedno desetljeće poslije, i to na zadarskome gradskome sudu u sklopu rasprave tek lateralno povezane s tim zbivanjima. Okolnosti i predmet rasprave su za ovo izlaganje stvarno nevažni, ali izjava jednoga od svjedoka u toj raspravi, Nikole de Gallelisa, otkriva kako su najamne trojica gradskih plemića izbjeglica ili prognanika, boraveći kod krčkih knezova (Frankopana) dospjeli s njima u Zagreb i na hercegov dvor. Što su tamo stvarno radili nemoguće je utvrditi, no okolnosti u kojima se njihov boravak u Zagrebu spominje dosta su krajnje neobične – jedan je od njih, naime, tom prigodom od hercega zadobio „smrtonosnu ranu“ od koje je i umro nakon šest mjeseci¹⁵⁵. Jedino što je iz ovako sročena iskaza jasno jest da je nesretni Radoslav de Varicassis svojim postupcima, ili još prije onim što je govorio, izazvao bijes hercega Stjepana te mu je ovaj nanio ozljedu koja će se pokazati smrtonosnom.

Naravno, bilo bi preuzetno i izvan okvira koje otvara mogućnost „učenoga nagađanja“ izvoditi zaključke o predmetu razgovora koji je završio bijesom hercega. No, i ovo što otkriva izjava Nikole de Gallelisa dostatno je za ocrtavanje obrisa u kojima su „povijesne spoznaje“ iz zadarskoga miljea mogle dospjeti u zagrebačke krugove povezane s tada tamo lociranim novim političkim središtem, hercegovim „dvorom“. Na tome su se „dvoru“, kako pokazuje dolazak krčkoga kneza Bartola koji dovodi izaslanstvo izbjeglih/prognanih Zadrana, preklapali različiti društveni krugovi sa svojim tradicijama i „informacijama“, pa sad više nije ni tako teško razumjeti od kuda su mogle doći informacije anonimnome autoru *Odlomka 'Kronike'* podrijetlom, ali i fizički vezane upravo za Zadar i njegovo šire okruženje. Vezivanje, pak, postanka toga teksta uz hercegov „dvor“ i boravak hercega Stjepana u Zagrebu ima također čvrsto uporište u onome što je već rečeno o načinu na koji je u *Odlomku 'Kronike'*

¹⁵² Š. LJUBIĆ (pr.), *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike III*, Zagreb, 1872., str. 257, nr. CCCLXXIX.

¹⁵³ *Cod. Dipl. XII*, str. 174-175, nr. 127: *tempore primi adventus nostri in Zagrabiā, loco mansionis nostre habiti, sumptu fidelitatis studio prout regie stirpis in adventu, deo devoti et fideles capellani sacris expansis reliquiis nobis in obviam occurrendo sollempniter consueverunt ymnizare ac decencia munera victualiumque varietates sollicitè amministrare faciēdo.*

¹⁵⁴ O tomu vidi M. ANČIĆ, *Image of Royal Authority in the Work of Thomas Archdeacon, Povijesni prilozi*, 22, Zagreb, 2002., str. 34-36.

¹⁵⁵ Odnosni dio izjave Nikole de Gallelisa dane 3. travnja 1362. na zadarskome sudu glasi: *Ser Nicola Galellis ... dixit quod quando frater domini nostri domini regis Hungarie existens in Ysagrabia fecit uulneram letiferam in personam domini Radosclai de Varicassis dominus Iohannes filius ser Michaeli de Fanfogna tunc erat in Ysagrabia quo iuerat cum domino comite Bartolo et cum eadem comite Bartholo tunc rediit Segnam; ser Radoslav je nakon toga živio još šest mjeseci, ali se svjedok nije mogao sjetiti koje su se godine odigrali ti događaji (DAZd, CMC, kut. 2, sv. 1, fol. 47').*

prikazan *dux* Emerik. Pridavanje titule *dux totius Sclavoniae* uz njegovo ime i postupak u kojem su posve zanemarene informacije koje donosi svečeva „Legenda“ otvaraju mogućnost da se postanak teksta veže upravo za vrijeme Stjepanova boravka u Zagrebu i njegovo obnašanje hercegške časti¹⁵⁶. Takva se pretpostavka čini to čvršćom što se i uvodni povijesni tekst *Statuta capituli* („Zagrebačka kronika“ i lista biskupa) također jasno vezuje za to isto doba¹⁵⁷. Oslanjajući se na vrlo uvjerljivu pretpostavku M. Švaba, prema kojoj je *Odlomak 'Kronike'* djelo autora kojemu ni hrvatski ni mađarski nisu bili materinji jezici¹⁵⁸, moglo bi se zaključiti da je djelo nastalo iz pera kojega talijanskog „intelektualca“ (vjerojatno crkvenoj) službi u Zagrebu (odnosno tamošnjem kaptolu) koji je raspolagao zavidnim knjiškim znanjem te tekstovima na kojima je temeljio svoje razlaganje. To je zavidno znanje uporabljeno kako bi se učenom raspravom (*satis indagavi*) i oblikovanjem odgovarajuće „priče“ priskrbio povijesni legitimitet novouspostavljenoga političkog središta (to je smisao izričaja *locus mansionis* hercega) i njegove naravi (vlast ugarskih kraljeva u Slovinju „od početka“, na koju se hercegova vlast „prirodno“ nadovezuje). Uočene značajke diskurzivne pismenosti u tome kontekstu

ukazuju da je cilj cijelog pothvata bio producirati „priču“ nasuprotu informacijama i narativima koji su raznim putovima dolazili iz južnih dijelova Hrvatskoga Kraljevstva (Toma, *Ljetopis popa Dukljana*, informacije iz „zadarskoga kruga“). Uzimajući, pak, sve ovo u obzir, ne bi bilo nikakvo čudo da je upravo tada u zagrebačku katedralu pristigao i čuveni „Ladislavov plašt“, biskupska kazula/minica iz (gotovo izvjesno) 11. stoljeća, za koju se ne može pouzdano utvrditi kada je i kako dospjela u katedralnu riznicu¹⁵⁹. I taj je predmet, koji se vjerojatno koristio samo u izvredno važnim i svečanim prigodama, učvršćivao „dinastički politički mit“ i vezivao ga za područje svetoga, ocrtavajući i potvrđujući kraljevsku vlast utemeljenu na dinastičkom pravu kao rezultatu Božje providnosti. Za raspravu, pak, u ovoj prigodi najvažnije je ipak naglasiti da u *Odlomku 'Kronike'* gotovo i da nema tragova „lokalnoga znanja“ nasuprot „knjiškome znanju“, ali da je on s druge strane (vjerojatno) postao ishodištem bar jednoga segmenta toga kompleksa spoznaja i činjenica, jer se sv. Emerik počinje slaviti kao *dux totius Sclavoniae* nasuprot stanju u svim ugarskim crkvama.

S *Qualiterom*, međutim, stvari stoje posve drugačije. Već je rečeno kako on, ali tek u cjelini s drugim suvremenim tekstovima, u prvome redu pripisima u supetarskome montaneju, zrcali „društveno lokalno znanje“ izgrađeno u sklopu procesa nastanka i oblikovanja autonomnoga političkog središta u južnim dijelovima Hrvatskoga Kraljevstva od početka 80-ih godina 13. stoljeća. Taj se proces konstrukcije i izgradnje novoga „društvenog lokalnog znanja“, međutim, ponajbolje zrcali u jednoj promjeni koju je jako teško registrirati pa onda i preciznije pratiti kroz sačuvane pisane tragove, poglavito one 13. i 14. stoljeća. Riječ je o dugotrajnom i vrludavom putu promjene naziva jezika - od „slovenskog“ (iz ćirilometodske predaje) u „hrvatski“, koji je u osnovnom orisu predstavio Radoslav Katičić u široj raspravi sa srpskim lingvistom Pavlom Ivićem¹⁶⁰. Razlažući moguće vrijeme

¹⁵⁶ Nije na odmet u ovome kontekstu upozoriti kako je Stjepanova titula u svim sačuvanim dokumentima izdanim u njegovo ime glasila: *dei gracia totius Sclavonie, Croacie et Dalmacie dux* (oblik titule vidi prema primjerice *Cod. Dipl.* XII, str. 218, nr. 163, 7. siječnja 1354.). Što je autor te i takve titule doista „zamišljao“ kao njezin sadržaj teško je odgonetnuti, no isticanje *totius Sclavonie* uz istodobno zadržavanje *Croacie et Dalmacie* (redoslijedom obrnutim od onoga uobičajenoga), čini ovako koncipiran naslov paralelnim onome koji je pridat Emeriku.

¹⁵⁷ Posljednja rečenica „Zagrebačke kronike“ govori o vladavini kralja Karla Roberta i završava informacijom o njegovim sinovima: *relictis filiis tribus, duce Lodovico, postea facto rege, qui ei successit, duce Andrea, facto rege Sycilie, Stephano Dalmacie, Sclavonie et Croacie duce, qui nunc in ipso suo ducatu existit, scilicet anno domini MCCCLIII*, u: I. K. TKALČIĆ, *Povjestni spomenici* 4 (naglasio M. A.); svakako treba upozoriti kako se ovdje korištena titula razlikuje od one koju je koristio sam herceg - vidi prethodnu bilješku). Tekst, pak, koji dalje donosi Tkalčić, a koji govori o uspjesima kralja Ludovika očigledno je naknadno dopisan. Lista biskupa završava informacijom o Nikoli (I. K. TKALČIĆ, *Povjestni spomenici* 7), koji je na zagrebačku biskupsku stolicu postavljen 1350., a s nje je sišao 1356. godine (usp. N. KLAJČ, *Povijest Zagreba*, str. 336).

¹⁵⁸ ŠVAB, Prilog kritici, 144.

¹⁵⁹ Za „Ladislavov plašt“ vidi osnovne informacije u: *Riznica zagrebačke katedrale*, Zagreb, 1983., str. 129, nr. 1T te sliku na str. 47.

¹⁶⁰ Usp. R. KATIČIĆ, „Slovenski i 'hrvatski' kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti“, *Jezik*, 36(4), Zagreb, 1989. Iako je tekst formalno pisan za *festskrift* mađarskoga slaviste Lászlóa Hadrovicsa, već i tiskanje njegove hrvatske verzije u časopisu *Jezik* uz

početka procesa promjene naziva jezika, R. Katičić se poziva na „Vatikanski brevijar“ koji „potječe iz 1379,“ kao najstariji precizno datirani spomenik koji bilježi „novi“ naziv, ali se isto tako poziva i na Vinodolski zakon, koji doista potječe iz 1288. godine, ali samo kao tekst ali ne i rukopis, koji je u najstarijoj inačici mnogo mlađi od toga doba. Raspravu na temelju tih argumenata završava zaključkom „mjereći od oka, razmeđe 12./13. stoljeća nameće (se) kao najvjerojatnije vrijeme za ulazak naziva *hrvatski* uz prvotni naziv *slověnski* u glagoljašku književnost kao imena njezina jezika“, dok kao prostor te inovacije definira „Vinodol, Istru, Krk“¹⁶¹. Zaključke je teško prihvatiti, prije svega zato što uz njih ne ide nikakvo stvarno objašnjenje okolnosti u kojima je do ovakve, izrazito inovativne i duboke društvene promjene moglo doći. Čini se, s druge strane, kako oblikovanje autonomnoga političkog središta oko Pavla Šubića Bribriskoga već od druge polovine 70-ih godina 13. stoljeća (a tu se valja prisjetiti kako se radi o „središtu susta-

va simbola, vrijednosti i vjerovanja koji upravljaju društvom“), a onda i susljedni konflikti oko njegova naslijeđa, koji su samo kulminirali 1322. godine pa se nastavili u sklopu „plemičke republike“ koja je proizašla iz tih zbivanja, ocrtavaju upravo onakve okolnosti u kojima je do toga moglo doći. Pri tomu valja svakako voditi računa o zaključku do kojega je došao Michael Richter istražujući okolnosti oblikovanja formi „nacionalne svijesti“ u srednjovjekovnom Walesu. On, naime, tvrdi da vanjski (u slučaju Walesa s engleskim kraljem, u hrvatskom slučaju s ugarsko-hrvatskim kraljem) i nutarnji (u hrvatskome slučaju uspon bana Pavla nije se mogao odvijati u „prijateljskoj atmosferi“ u odnosu spram onih koji su se našli u podređenome položaju, što se onda jasno očituje u borbi za njegovo naslijeđe) društveni konflikti mogu biti uzrokom „izoštavanja“ takve vrste kolektivnoga („nacionalnog“) identiteta, ali ne i uzrokom njegova oblikovanja - oni u najboljem slučaju mogu u tome procesu služiti kao neka vrst katalizatora¹⁶².

Potporu tumačenju prema kojemu su politički procesi, koji podrazumijevaju jasnije ili slabije (u sačuvanim vrelima) vidljive konflikte, vodili ka izoštravanju staroga etničkog identiteta „Hrvata“ najjasnije pruža promjena Pavlove banske titule – od „primorskoga bana“ on postaje „ban Hrvata“. Novi konflikti u okolnostima nakon 1322. godine, kada je kraljevski autoritet bio posve restauriran na „području vladanja“ (*regnum*) Slavonije, odakle sad kreću i pohodi na „plemičku republiku“ pod vodstvom banova koji su izravni izvoditelji kraljevskih namisli i planova, samo su pomogli preciznijem definiranju kategorija i opreka „mi“ - „oni“. Tu situaciju savršeno reljefno ocrtava rasprava između hrvatskih plemića u ljeto 1326. godine kako ju prenosi pismo trogirske općine upućeno vlastima šibenske općine¹⁶³. I jedna i druga općina, naime,

uredničku pripomenu prema kojoj je „Katičićev članak veoma aktualan“, ukazuje na šire društvene okolnosti njegova postanka. Rasprava, pak, između P. Ivića i R. Katičića odvijala se upravo na stranicama *Jezika* (vidi brojeve 33(3)/1986., 33(4)/1986., 34(3)/1987., 34(4)/1987., 36(3)/1989., 36(4)/1989.) u razdoblju duboke društvene, pa u tome sklopu i političke, krize u koju je zapala bivša Jugoslavija, a koja je okončana raspadom i političkoga sustava i same države. Okolnosti su nastanka studije o povijesnoj dimenziji promjene naziva jezika svakako važne za cjelovito razumijevanje, no ne i određujuće u smislu sadržaja, argumentacije i zaključaka do kojih dolazi autor. Jasnno se, naime, može razabrati da je rasprava što ju je vodio sa srpskim lingvistom „inspirirala“ R. Katičića za novo sagledavanje cijeloga niza povijesno-lingvističkih problema, pa je upravo tih godina objavio brojne studije koje se, doduše neizravno, referiraju na tu javnu raspravu koja se u trenutku objavljivanja vodila ili je netom bila završena (navoditi ovdje naslove Katičićevih studija objavljenih okvirno u razdoblju od 1988. do 1992. godine odnijelo bi previše prostora). Taj i takav kontekst nastanka Katičićeve studije iz 1989. svjesno ili nesvjesno zanemaruje Zrinka Blažević (Z. BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb, 2008., str. 12 bilj. 4) te ju u krajnje pojednostavljenoj, jednodimenzionalnoj i implicitno ideologiziranoj shemi povezuje „s promjenom ideološko-političke klime u Hrvatskoj na izmaku osamdesetih godina prošloga stoljeća“ (postupak bi upravo u kontekstu načina na koji se u specifičnim društvenim okolnostima oblikuje ideološki prostor vlastitoga pisanja u ovoj prigodi mogao biti posebno razložen, no to bi zahtijevalo mnogo dodatnoga teksta i opet poseban ekskurs).

¹⁶¹ R. KATIČIĆ, ‘Slověnski’ i ‘hrvatski’, str. 102. Nevolja s argumentom koji počiva na *rukopisu* Vinodolskoga zakona je u tome što je u mlađi rukopis pri prepisivanju mogao biti unesen naziv „hrvatski“ na isti način kako je on unesen u glagoljaške tekstove pri njihovu prepisivanju sa starijih matica.

¹⁶² M. RICHTER, National Identity in Medieval Wales, u: *Medieval Europeans: Studies in Ethnic Identity and National Perspectives in Medieval Europe*, (ur. A. P. Smyth), Basingstoke, 1998., str. 80.

¹⁶³ *Cod. Dipl.* IX, str. 305-306, nr. 251, 18. kolovoza 1326.

imale su izaslanike na *colloquiumu* na kojem je veći dio hrvatskoga plemstva raspravljao što poduzeti u svezi s predstojećim pohodom bana Mikca, pa se diskurs koji je vladao na tome okupljanju jako dobro daje razaznati iz informacija koje naknadno razmjenjuju vlasti dviju općina. Predstojeći se pohod tako označavao kao navala „Ugra“, za koje se onda rabi kao sinonim izričaj „strani jezik“ (*lingua extranea*)¹⁶⁴. U raspravi, pak, na *colloquiumu* što kao protumjere poduzeti u svezi s tom „navalom stranoga jezika“ prihvaćeno je ono što su predlagali gospodar Knina Nelipac i livanjski knez Juraj Mihovilović, a što se odnosilo na upućivanje uhoda (*spias*) do Steničnjaka (istoga onog koji će iduće, 1327. godine ban Mikac konačno zauzeti) kako bi se doznalo hoće li se tamošnji „Slaveni“ (*ipsi Sclavi* - riječ je o sinovima nekadašnjega bana Stjepana Babonića Blagajskog) suprotstaviti „Ugrima“ (*contra Ungaros*). Prisjetimo li se sad kako se te iste 1326. godine u ispravi izdanoj u ime bosanskoga bana govori o „hrvatskome gospodinu“, slika doista postaje posve jasna u smislu da se pogledi „izvana“ preklapaju s pogledima „iznutra“¹⁶⁵.

Čini se, dakle, da su upravo to one okolnosti koje su, poput katalizatora mogle voditi ka tomu da se od uobičajene prakse označivanja drugih zajednica kao „jezika“ napravi odlučni korak ka tomu da se jezik (sada ne samo kao medij sporazumijevanja već i prenošenja Božje poruke u pisanom obliku) prigodom prepisivanja sa starih ćirilometodskih matica umjesto „slověnskimi“ nazove „hrvatskim“ (a što se, posve izvjesno, nije događalo u „Vinodolu, Istri i Krku“). Kod toga valja još jednom naglasiti kako je poanta razmatranja R. Katičića upravo na činjenici da se u glagoljaškim sredinama prigodom *prepisivanja starih ćirilometodskih matica svjesno mijenjao naziv jezika* - nije u ovoj raspravi, dakle, riječ o tomu kako se jezik nazivao u dnevnoj komunikaciji, nego o tomu da se taj naziv jezika iz „vernakularne“ kulture prenosi u „učenu“ i „sakralnu“ kulturu, odnosno tekstove koji se odnose na područje „svetoga“, tamo gdje je konzervativizam izrazito jak.

U pokušaj da se pobliže ogledaju okolnosti toga prijenosa nedvojbeno valja poći od toga da je on bio usko povezan s uporabom svjetovnoga, govornog

jezika u administraciji, a upravo najstariji sačuvani administrativni spisi zapisani kako glagoljicom tako i ćirilicom u tome govornom jeziku, koji potječu iz stoljetnoga razdoblja, od kraja 13. do kraja 14. stoljeća, čini se definiraju i prostor na kojemu se taj proces odigravao. Tako je iz kraja 13. stoljeća (iz 1288. godine) sačuvan već spominjani Vindolski zakon, iz 1336. godine je darovnica izdana u ime također već spominjanoga kneza Mladena III., najvjerojatnije u Klisu¹⁶⁶, a iz 1380. godine potječe presuda kaštelana utvrde Sokol, ponad Bihaća, Hildebranda za zemlju koja se nalazila „pred’ Bih’ćem“¹⁶⁷. Prostor između Vinodola, Klisa i srednjega Pounja je, dakle, središnji prostor u kojem se oblikuje specifični, može se reći i novi „hrvatski diskurs“ kako se konačno u prvoj polovini 15. stoljeća jasno razabire i kada se u Kninu, uz katedralu na Kapitolu, 1430. okupljaju „pojedini i svi plemići, gospoda i posjednici Hrvati cijele kraljevine Hrvatske odnosno banovine, poglavito plemići sudbenih stolova i županija Knina, Luke, Like, Bužana, Krbave, Lapca, Pseta, Humljana, Sokolskoga, Srba, Poljica i Unca“. Rezultat je njihova okupljanja formaliziranje neke vrsti „udruge“ koja se prema zamisli inicijatora trebala nositi s izazovom plemenitaških prava koji je dolazio od narastajuće vlaške zajednice¹⁶⁸. Dio je toga „hrvatskoga diskur-

¹⁶⁵ Upravo u ovome kontekstu vrijedi upozoriti na pogrešku koja se potkrala R. Katičiću u citiranju izvornoga materijala koji se odnosi na srednjovjekovnu Bosnu - preuzeo je, naime, citat iz zahtjeva bosanskoga bana upućenog na papinsku kuriju 1347. godine onako kako je on otisnut u listu *Glas Hercegovca* iz 1891. godine (R. KATIČIĆ, ‘Slověnski’ i ‘hrvatski’, str. 103, bilj. 31). No, tu je izravni navod dokumenta iskrivljen, pa je izričaj *lingue slavice non ignaros* (dokument je, inače, tiskan u Š. LJUBIĆ, *Listine* II/1870., str. 443-445, nr. DCC, 3. travnja 1347., a citirani izričaj se nalazi na str. 443) prenesen kao *lingue croatice non ignaros*.

¹⁶⁶ Darovnicu je, formalno napisanu 27. kolovoza 1336. godine, bez oznake mjesta izdavanja, objavio K. KUŽIĆ, *Povijest dalmatinske Zagore*. Split, 1997., str. 53-54.

¹⁶⁷ Hildebrandovu je presudu, koja je nepoznatim putom dospjela u Državni arhiv u Zadru, gdje se i danas čuva, objavio A. CRONIA, Jedna glagolska listina iz godine 1380. (Sokol kod Bišća), *Glasnik zemaljskog muzeja*, 39(2), Sarajevo, 1927., str. 224.

¹⁶⁸ Dokument nastao 26. srpnja 1430. godine objavio je u opširnim izvodima D. KARBIĆ, Hrvatski plemićki rod: Pokušaj analize, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 16, Zagreb, 1999., str. 110, a citirane riječi u

¹⁶⁴ Za korijene i raširenost takve uporabe pojma „jezik“ (*lingua*) vidi M. KRAVAR, Riječ *jezik* u smislu ‘narod’, *Jezik*, 34(1), Zagreb, 1986.

sa“, a u izravnoj svezi s uporabom govornoga jezika u (pisanoj) administraciji, i formaliziranje sudbenoga sustava kraljevine Hrvatske sa središnjim sudbenim stolom u Kninu, koji tu funkciju dobiva 50-ih godina 14. stoljeća, a gdje se usustavljuje niz pravnih norma koje će se ubrzo pojaviti kao sklop „hrvatskih običaja“¹⁶⁹. Kod ovoga valja osobito po-

izvorniku glase: *singuli et vniuersi nobiles, proceres et possessionati Coruati tocius regni Croacie et banatus signanter nobiles sedis et comitatus Tininii, Luke, Like, Busane, Corbaue, Lapacz, Pzet, Humilane, Zekolsky, Seerb, Policie et Vnacz*. Ovome središnjem prostoru svakako pripada i otok Krk, no duboko ukorjenjivanje glagoljaške kulture na otoku zacijelo je uvjetovano, uz činjenicu izvaredne fizičke blizine, ponajprije gospodstvom knezova Krčkih, koji su pod svojom vlašću spojili kako otočni tako i kopneni prostor pa onda i integrirali otok s kopnenim svijetom. Istra, pak, na zapadu od te jezgre, i područja pod vlašću bosanskoga bana na istoku (od kraja 12. do posljednje četvrti 15. stoljeća bosanski su vladari, u specifičnom odnosu s ugarsko-hrvatskim kraljem koji je podrazumijevao nepostojanje jasne „državne“ granice između dvije jurisdikcije, pokazivali jasnu tendenciju širenja svoga područja na zapad; to je širenje katkad zaustavljano, kao primjerice za vladavine kralja Ludovika, ili Sigismunda nakon 1400. godine, no proces je unatoč tim zastojima jasno vidljiv), tek su rubna područja širenja specifičnoga, „hrvatskog“ kulturnog obrasca.

¹⁶⁹ Izričaj o „hrvatskim običajima“ (*consuetudines chrohatinas*) vezanim uz kninski sudbeni stol pojavljuje se i ponavlja u nekoliko navrata i u različitim varijacijama, primjerice u ispravi izdanoj u ime hrvatskoga hercega (*Dalmacie et Croacie dux*) Karla Dračkog 6. svibnja 1376. (dokument je tiskao J. KOLANOVIĆ, Hrvatsko običajno pravo prema ispravama XIV. i XV. stoljeća, *Arhivski vjesnik*, 36, Zagreb, 1993., str. 95-97; pri transkripciji je dokumenta J. Kolanović pojam *chrohatinas* dosljedno pisao kao *chrohativas*, što je u takvu obliku doslovno izvrtanje izvornika, jer se riječ može transkribirati samo kao *chrohatinas* ili *chrohatiuas* – odlučio sam se za onaj prvi oblik, jer mi se čini bliži duhu onodobne latinštine i izvođenju pridjeva od imenice *Crohacia* kako se i rabi u dokumentu; izvornik, pak, dokumenta dostupan je u fotografiji kao MOL DL 38492). Izričaji o sudbenim „običajima Hrvata“ (*consuetudines Chroatorum*) i o „sudbenom postupku Hrvata“ (*ritum iudicarium Chroatorum*) pojavljuju se i u nalogu dalmatinsko-hrvatskom banu izdanom u ime kraljice Elizabete 3. studenoga 1383. Dokument nije sačuvan u izvorniku, nego u prijepisu Ive Pivčevića s pogrešnom godinom, ali je bio poznat svojedobno i Ivanu Lucius Luciću, koji je za svoje potrebe napravio regist - sav taj materijal, kao i sam dokument, objavio je A. NAZOR, O pismu ugarsko-hrvatske kraljice Elizabete (Zadar, 3. studenoga 1383.), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98, Split, 2005. U Nazorovu izdanju dokumenta s ispravnim datumom treba međutim ispraviti adresu

zornost usmjeriti na činjenicu da se ti nazivi pojavljuju u aktima kraljevske vlasti, što znači da njihovoj pojavi prethodi proces širenja takvoga nazivlja i njegova usvajanja u dubini društva, jer je tek uz „pritisak odozdo“, iz te dubine, takvo nazivlje i moglo dospjeti u isprave koje ispostavljaju vladarske kancelarije. No, raširenost se i sveobuhvatnost toga „hrvatskog diskursa“ u različitim vidovima društvenoga života možda najplastičnije zrcali, što je u literaturi ostalo nezamijećeno, u jednoj kraljevskoj ispravi od 2. siječnja 1346. godine, kojom je potvrđena nagodba između Dujma, sina kneza Radoslava Babonića Blagajskog, i potomaka bana Ratolda iz 13. stoljeća glede posjeda Stupnica i Pedalj¹⁷⁰. U ispravi se govori o tomu kako je u 13. stoljeću došlo do promjene vlasništva nad posjedom, odnosno kako je ban Stjepan Babonić Blagajski posjed kupio od braće Ratolda i Matije, sinova bana Loranda, po cijeni od „400 maraka po hrvatskom načinu računanja“ (*quadringentis marcis compoti croacyensis*). Dalje se pripovijedanje u ispravi nastavlja izlaganjem sporazuma sklopljenog prije dolaska pred kralja između Dujma i nasljednika Ratolda, a prema kojemu je Dujam isti posjed odstupio Ratoldovima nasljednicima za „200 maraka istoga hrvatskog načina računanja, a što znači računajući svaku marku s pet pensa“ (*ducentis marcis eiusdem compoti croacyensis, marcam videlicet cum quinque pensis quamlibet computando*)¹⁷¹. Što se krije iza izričaja o „hrvatskom računanju“ nije teško razložiti - „slavonski banovci“, pod kojim je nazivom u literaturi poznat novac što se kovao u zagrebačkoj kovnici od sredine 13. stoljeća, doista su se prvotno kovali tako da se iz jedne marke srebra dobivalo pet pensa po četrdeset denara, odnosno 200 denara, što se po-

koja u njegovu izdanju glasi: *Fideli nostro Magnifico Viro Steffano Proden Voivode ...* u (s moderniziranom grafijom): *fideli nostro magnifico viro Steffano pridem vaiuode ...*, jer se tu ne radi o osbnom imenu „Proden“ već o prijedlogu *pridem* (ranije), kako se jasno razabire iz Luciusova regesta otisnutoga u bilj. 15.

¹⁷⁰ Isprava izdana u ime kralja Ludovika nije sačuvana u izvorniku, nego je njezin sadržaj opširno prepričan u presudi tadašnjega kraljevskog suca Nikole de Zeecha od 31. listopada 1383. godine. Taj je dokument objavljen u *Cod. Dipl. XVI*, str. 400-411, nr. 317. Odgovarajući tekst na str. 404.

¹⁷¹ U tiskanome tekstu čita se: *Croityensis* (u prvom navodu) i *Croatyensis* (u drugom navodu), no usporedba je s izvornikom (MOL DL 33734) pokazala kako u oba navoda treba čitati onako kako je ovdje predočeno: *croacyensis*.

prilično razlikovalo od kovanja u Ugarskoj¹⁷². U 14. stoljeću, zapravo tek od 1344. godine po poznatim vrelima, to se promijenilo te je od tada iz jedne marke dobivano devet pensa i još dvanaest denara, dakle ukupno 372 denara, što je još uvijek bilo različito od kovničke prakse u Ugarskoj, gdje se iz jedne marke dobivalo dvanest pensa denara¹⁷³. Naravno da se u Ugarskoj znalo za ove razlike, ali se tamo taj specifični način računanja novca nazivao „stari denari“ (*denarii antiqui*), ili se pak uz njegovo navođenje pozivalo na ime pojedinoga bana pod čijom su upravom novci iskovani (*denarii seu moneta quondam Herrici bani*)¹⁷⁴. Tko je, pak, u ugovor između Dujma Radoslavljeva i nasljednika bana Ratolda unio izričaj o novcu po „hrvatskom računanju“, a koji je pisar u kraljevskoj kancelariji prihvatio, nemoguće je sigurno ustvrditi, no prirodnim se izborom čini upravo Dujam. Uz to se, međutim, valja prisjetiti kako su upravo bliske srodnike toga istog Dujma na svome *colloquiumu* 1326. godine hrvatski velikaši i plemići označili kao „one Slavene“, kako bi se zatvorio krug koji opisuje vanjske okolnosti ustaljivanja „hrvatskoga diksursa“. On je, naime, sada počivao na jasno vidljivoj „strukturiranoj pismenosti“ na govornom jeziku¹⁷⁵, koji se zapisivao *trima* pismima i podrazumijevao uporabu hrvatskoga imena od novca, preko običaja do jezika.

S druge strane, na nutarnjem je planu uza sve naprijed rečeno za naznačeni prijelaz naziva jezika od „slovenskog“ u „hrvatski“ od odlučne važnosti zacijelo bilo i jasno diferenciranje same glagoljaške zajednice, čiji članovi nisu više bili samo seoski slabo obrazovani popovi. Izvrstan je primjer te diferencijacije činjenica da je stanoviti magister Grgur iz Modruša bio u stanju (svakako prije 1415. godine, kada se on spominje kao već pokojni) „učisto na slavenskome jeziku“ interpretirati psaltir uklopljen u primjerak brevijara kojim se služio jedan glagoljaški svećenik iz okolice Šibenika¹⁷⁶. Uz Modruš kao važno urbano središte (uz dva samostana prosjačkih redova - franjevački i dominikanski, grad je u 15. stoljeću postao i sjelo biskupa, a o dosegnutoj razvojnoj razini dovoljno govori podatak da je početkom 15. stoljeća imao i svoga javnog bilježnika¹⁷⁷), glagoljaški su svećenici opsluživali u 14. i 15. stoljeću već razvijena urbana središta u Pounju, poput Bihaća ili Ostrožca. U ovome su drugom čak imali i svoju bratovštinu sv. Katarine, koja je okupljala svećenike iz okruženja, a sam je ostrožački „plebanuš“ imao početkom 15. stoljeća i svoga „popa kapelana“¹⁷⁸. Sve ovo što je rečeno zorno se zrcali u stajalištima iskazanim u tekstovima već dobro poznatoga Jurja *de Sclavonia*, studenta i poslije

¹⁷² O načinu kovanja, vrijednosti i prvotnoj veličini banovaca vidi Č. TRUHELKA, Slavonski banovci (Prilog hrvatskoj numismatici), *Glasnik zemaljskog muzeja*, 9, Sarajevo, 1897., str. 27-30.

¹⁷³ O toj promjeni govori Č. TRUHELKA, Slavonski banovci, str. 19-22.

¹⁷⁴ Ove primjere navodi Č. TRUHELKA, Slavonski banovci, str. 16.

¹⁷⁵ Uz uporabu u administrativnoj praksi, govorni je jezik prodrio i u područje „svetoga“, kako svjedoče zadarski red za primanje novih sestara dominikanki (izdanje teksta i opširna rasprava u: D. MALIĆ, 'Red i zakon' zadarskih dominikanki iz 1345. godine (Prikaz jezika najstarijeg hrvatskog latiničnog spomenika), *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik jezikoslovlje*, 3, Zagreb, 1977.) te pašmanska „Regula svetoga Benedikta“ (izdanje u I. OSTOJIC, *Benediktinci* III, str. 361-429). K tomu je služio i u organizaciji društvene memorije, kako se jasno razabire iz „hrvatske redakcije“ *Ljetopisa popa Dukljanina*, odnosno *Ljetopisa kraljeva Hrvatske i Dalmacije*, kako bi zapravo taj tekst trebalo doista nazivati (izdanje u F. ŠIŠIĆ, *Ljetopis*, str. 377-416), pa se doista radi o razvijenome sustavu pisane komunikacije koja prožima sve dimenzije društvenoga života, odnosno odgovara onome što sam na početku definirao kao „strukturiranu pismenost“.

¹⁷⁶ Podatak prema kojemu je postojao *psalterium ... qui est pure interpretatus per linguam sclauonicam per olim magistrum Gregorium de Modrussia* vidi prema: M. ANČIĆ, Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (Vrijeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina), *Zgodovinski časopis*, 44(4), Ljubljana, 1990, str. 538, bilj. 78.

¹⁷⁷ Većinu činjenica o Modrušu, poglavito iz objavljenih pisanih vrela, prikupio je i donekle sistematizirao M. KRUEK, *Srednjovjekovni Modruš*. Ogulin, 2008. Djelovanje modruškoga javnog bilježnika Nikole, sina „pisca“ Kvirina iz Bužana, posvjedočuje jedna bilježnička isprava iz Zadra u kojoj stoji: *Georgius uocatus Zogo stacionarius Segne procurator ser Bartoli condam ser Mauri Alberigni de Venetiis habitatoris fori Modrussii habens spetiale mandatum ab eo ad hec et alia facienda vt legitur publico procuracionis instrumento scripto manu ser Nicolai condam Qurini scribe de Busane imperiali auctoritate notarii publici Modrussii et Vinodoli* - DAZd, Spisi zadarskih bilježnika, Articutus de Rivignano, Busta III, fasc. VIII, fol. 34'-35, 27. travnja 1401.

¹⁷⁸ O postojanju bratovštine sv. Katarine u Ostrožcu, gradu čiji očuvani perimetar impozantnih vanjskih zidova svjedoči o njegovoj veličini, govori kupoprodajni ugovor sastavljen 24. rujna 1403. na hrvatskom jeziku i zapisan glagoljskim pismom – vidi Đ. ŠURMIN (pr.), *Hrvatski spomenici*. Zagreb, 1898., str. 105-106.

profesora na pariškoj Sorbonni u posljednjoj četvrti 14. stoljeća, a potom početkom 15. stoljeća kano-nika i penitencijara u Toursu¹⁷⁹, na čiji se primjer začudo R. Katičić u spomenutoj raspravi ne poziva. Iako vrlo vjerojatno nije bio hrvatskoga podrijetla (rođen je u Brežicama, u današnjoj Sloveniji, no u srednjem vijeku Brežice su bile u Svetomu Rim-skom Carstvu; otac mu se zvao Henrik, a nećak Ulrik, što se svakako ne može smatrati „tipičnim hrvatskim imenima“, premda se iz toga ne mogu izvlačiti bilo kakvi pouzdani zaključci; zemljopi-sni pojam „Hrvatska“ Juraj piše kao *Chrawacia*, a pridjev „hrvatski“ kao *chrawaticum*, što je najbliže načinu na koji se ti pojmovi rabe na njemačkom go-vornom području; konačno, znao je da je Zadar si-jelo nadbiskupa, ali nije znao stvarni status splitske metropolitanske nadbiskupije, pa splitskoga prelata naziva „biskupom“, *episcopus*, a za njegovu crkvu veli da je „kao nadbiskupija“, *quasi archiepiscopa-tus*), Juraj je posve izvjesno bio odgojen u glago-ljaškoj tradiciji, pa je u poodmakloj životnoj dobi u Toursu po sjećanju reproducirao glagoljašku počet-nicu iz koje je učio čitati i pisati¹⁸⁰. S takvim, pak, odgojem i prikupljenim znanjem Juraj je glagoljaš-ki alfabet mogao zvati „hrvatskim“ (*Iste alphabet est chrawaticum*), ali je isto tako u glosi uz izričaj sv. Jeronima o „mom jeziku“ mogao zapisati: „Na ovome mjestu o prevođenju psalterija na slavenski jezik“ (*Nota hoc de translacione psalterii in lingu-am slavonicam*)¹⁸¹.

No, u svemu ovom valja svakako zadrža-ti oprez te uzeti u obzir da promjene o kojima je riječ nisu imale iza sebe snagu direktivnih insti-tucija koje bi kroz postupak normiranja usmjerile društveno ponašanje i precizno definirale uporabu pojmova. To se jasno razabire već i na primjeru splitskoga kaptola, u kojemu je djelić toga novog „lokalno društvenog znanja“ što se upravo obliko-valo zabilježen tijekom druge polovine 14. stoljeća u tekstu *Qualitera*. Međutim, kada se približno isto-dobno (a događaj o kojemu je dalje riječ precizno je datiran 22. prosinca 1365.) u kaptolu izabire biskup za novouspostavljenu drijevsku biskupiju (koja se ipak neće održati, čak ni s onakvim diskontinuite-

tom s kakvim su se održavale duvanjska i makarska biskupija utemeljene pola stoljeća prije) plastično se ukazuje snaga i žilavost starih tradicija. Naime, u dokumentu kojim je registriran čin izbora domi-nikanca Ladislava iz Sane za biskupa nove bisku-pije¹⁸², obrazloženje toga izbora glasi: „poglavitito stoga što se za istoga gospodina brata Ladislava kaže kako poznaje barune iz Ugarske, preko kojih će moći vratiti prava iste crkve, a k tomu će mnogo-struko poučavajući Božjem zakonu onaj puk u *sla-venskom* jeziku/pismu biti koristan na čelu rečene crkve“¹⁸³. Petnaestak godina poslije splitski je kap-tol trebao „vjernoga i zakonita tumača“ (*fidelis et legalis interpres*) kako bi u formi kaptolske isprave izdao ovjerenu kopiju prijevoda na latinski presude sudbenoga stola Humske Zemlje, sastavljene 1371. godine i napisane „slavenskim pismenima“ (*littera sclauica*), najvjerojatnije ćirilicom¹⁸⁴. No, nakon trideset godina sve je već i u kaptolu izgledalo druk-čije, pa je ta institucija 1410. godine mogla izdati ovjereni prijepis originalnoga ćirilskoga dokumenta bez ikakve pomoći tumača i to u formi kaptolske isprave koja je i sama tada bila napisana hrvatskim jezikom i ćirilskim pismenima¹⁸⁵. Paralelu tome činu treba vidjeti u činjenici da je već tada *Qualiter* prepisivan kao integralni dio djela Tome Arcidako-na, pa je „hrvatski diskurs“ i na taj način ušao u sferu visoke „učene“ kulture, koja je bila sastavni dio fonda „(komunalnoga) društvenog znanja“ ka-kvo se razvijalo u srednjovjekovnim gradovima na istočnojadranskoj obali¹⁸⁶. Za puno, pak, razumije-

¹⁷⁹ F. ŠANJEK - J. TANDARIĆ, Juraj iz Slavonije (oko 1355./60.-1416.) profesor Sorbonne i pisac, kanonik i penitencijar stolne crkve u Toursu, *Croatia Christiana Periodica*, VIII(13), Zagreb, 1984.

¹⁸⁰ F. ŠANJEK - J. TANDARIĆ, Juraj iz Slavonije, str. 19.

¹⁸¹ F. ŠANJEK - J. TANDARIĆ, Juraj iz Slavonije, str. 6 i 7.

¹⁸² Dokument je tiskan u: V. RISMUNDO, Registar no-tara Nikole iz Augubija, *Izdanje Historijskog arhiva u Splitu*, 5, Split, 1965., str. 44-45, nr. 42.

¹⁸³ V. RISMUNDO, Registar, str. 45: *eo maxime quia idem dominus frater Ladislavus noticiam dicebatur habere cum baronibus regni Hungarie, mediantibus quibus poterit iura ipsius ecclesie de predicta recupe-rare, insuper in ydiomate sclauico multipliciter illum populum in lege diuina imbuendo dicte ecclesie salu-briter preesse et prodesse* – naglasio M. A. Izričaj o „vraćanju prava“ valja smjestiti u kontekst ideje prema kojoj se ovdje ne radi o utemeljenju nove biskupije, već o obnavljanju one nekad postojeće

¹⁸⁴ Ovjereni prijevod presude u KAS, sv. 64, fol. 35-35', 15. srpnja 1379.

¹⁸⁵ Za taj dokument vidi ovdje bilj. 166.

¹⁸⁶ Sačuvana srednjovjekovna vrela upravo u Splitu omo-gućuju praćenje rasta i razvoja segmenta „učene kultu-re“ u fondu „(komunalnoga) društvenog znanja“ - usp. materijal koji pregledno donosi M. MATIJEVIĆ SO-KOL Splitski srednjovjekovni književni krug, u: *Raukarov zbornik: Zbornik u čast Tomislava Raukara*, (ur. N. Budak), Split, 2005.

vanje svih tih promjena svakako treba uzeti u obzir da će se upravo tada, dakle početkom 15. stoljeća, u prostoru javne komunikacije na ovome istom području instalirati, osim „slavenske“ i „hrvatske“, odnosno „slavenske/hrvatske“ diskurzivne matrice, a s osloncem poglavito u „učenoj“ kulturi, i ona „ilirski“¹⁸⁷. S takvim, naime, uvidom postaje jasno zašto je i danas u toj ideološkoj kakofoniji kasnoga srednjeg vijeka doista teško razdvojiti misao niti sklopa „lokalnoga društvenog znanja“ iz kojega je poticaj i spoznaje crpio i anonimni autor *Qualitera*.

* * *

Ovo dugačko i krivudavo istraživanje dvaju tekstova koji se okolnostima postanka čine vrlo bliskima pokazalo je kako ta bliskost ne ide mnogo dalje od analogije. Detaljna je raščlamba pokazala da su ciljevi i postupci dvaju anonimnih autora ranih primjera diskurzivne pismenosti bili stvarno vrlo različiti - dok je *Odlomak 'Kronike'* raspoznat kao uradak usmjeren na oblikovanje ideološkoga kompleksa novouspostavljenog, ali kratkotrajnog političkoga središta vezanog uz „hercega cijeloga Slovinja, Hrvatske i Dalmacije“ Stjepana, dotle je *Qualiter* raspoznat kao izravna refleksija sklopa „lokalnoga društvenog znanja“ oblikovanog u južnim dijelovima srednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva u razdoblju između kraja 70-ih godina 13. i sredine 40-ih godina 14. stoljeća. Prvi je tekst izra-

zito situiran u okvire „učene“ kulture, ali usmjeren na raspravu i pobijanje tekstualnih tradicija koje su dolazile s juga, dok je drugi tekst izravna i ne baš „učena“ intervencija u odnosu na ono što se čita u 18. glavi djela Tome Arcidakona, kojega „ispravlja“ u smislu koji određuje „hrvatska“ diskurzivna matrica.

No, da bi se došlo do ovakvih zaključaka trebalo je razložiti različite sklopove „lokalnoga znanja“, od onih vezanih uz crkveno središte u Zagrebu, preko „znanja“ oblikovanog na kraljevskome dvoru kao političkom središtu, do sklopa „lokalnog društvenog znanja“ oblikovanog u onim dijelovima Hrvatskoga Kraljevstva koji su od početka 80-ih godina 13. stoljeća ostali izvan domašaja i uticaja političkoga središta na vladarskome dvoru. U takvim se okolnostima oblikovao, no u velikoj mjeri izvan dosega onih pisanih vrela koja su ostala sačuvana do modernih vremena (lokalni pisani spomenici uglavnom su propali s „civilizacijom“, ako se to tako može nazvati, koja ih je proizvodila, nakon protuotomanskih ratova i susljednih turskih osvajanja¹⁸⁸), jedan novi diskurs, koji sam ovdje označio kao „hrvatski diskurs“ te ga pokušao preciznije situirati u vrijeme i prostor. U kontekstu se ovakvoga postavljanja stvari *Qualiter* ukazuje kao neka vrst „vrha ledenog brijega“ s obzirom na to da je cjeloviti njegov (kon)tekstualni oslonac na određeni način „potonuo“ s propadanjem i gubitkom vrela u kojima je bio zabilježen.

Uz ovako postavljene odrednice ne iznenađuje ni kasnija recepcija obaju tekstova. Osim jednoga poziva na *Odlomak 'Kronike'* u 16. stoljeću, i to kako bi se na papinskoj kuriji tadašnjega zagrebač-

¹⁸⁷ O počecima „ilirski“ diskurzivne matrice u „učeni“ krugovima upravo na onome području gdje je već bila oblikovana ona „slavenska/hrvatska“ vidi: R. KATIČIĆ, Ustanove sv. Jeronima u Rimu i povijest hrvatske kulture i narodnosti, u: R. KATIČIĆ, *Na kroatističkim raskrižjima*, Zagreb, 1999., str. 179-183 (rasprava je izvorno objavljena 1991. godine i jedna je od niza spomenutih ovdje u bilj. 160) te M. ANČIĆ, Inventar splitskog kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo (Prilog poznavanju prvih humanističkih krugova u Dalmaciji), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47, Zadar, 2005., str. 130-134. Uska povezanost i često preplitanje dviju diskurzivnih matrica sve do 19. stoljeća nedvojbeno je činjenica, no ta činjenica čini se nije obvezivala Z. Blažević u njezinu ovdje već spominjanome djelu, u kojem, držeći se njezina argoa, uvelike (sporedno je radi li se o svjesnom ili nesvjesnom postupku) „ideološki investira“ u ideju „južnoslavenske uzajamnosti“. Problem je, naime, s tim i takvim „ideološkim investiranjem“ u tome što se ono suštinski ne razlikuje od „ideološkoga investiranja“ u ideju „(hrvatske) nacionalne zasebnosti“ - riječ je samo u razlici u predznaku, a ne u postupku.

¹⁸⁸ Dovoljno je u tome smislu samo naznačiti sudbinu većine tekstova koji zasvjedočuju oblikovanje i postojanje „strukturirane pismenosti“ na govornome jeziku - darovnica kneza Mladena III. sačuvana je tako što je bila prepisana u splitskome kaptolu, gdje je bila pohranjena *kopija*; presuda kaštelana Hildebranda sačuvana je u Državnom arhivu u Zadru, u koji je dospjela na nepoznat način (najuvjerljivije je objašnjenje da ju je vlasnik ponio sa sobom kad je napuštao krajeve oko Bihaća, no kako je dospjela u zadarski arhiv ostaje zasad tajna); kupoprodajni ugovor iz Ostrošca sačuvan je u arhivu knezova Auerspergera, koji je u vrijeme prvoga tiskanja bio u Ljubljani, a danas je u arhivu u Klagenfurtu - Celovcu (vidi novo izdanje prema M. BIZJAK - M. PREINFLAK (pr.), *Turjaška knjiga listin II; Dokumenti 15. stotletja (Thesaurus memoriae: Fontes 8)*, Ljubljana, 2009., str. 66-67, nr. 13, u kojem se jasno raspoznaje u kojoj je mjeri taj dokument „strano tijelo“ u zbirci u koju je dospio).

koga biskupa oslobodilo plaćanja papinskih *annata* pod izlikom da je biskupija „oduvijek“ dio Ugarske¹⁸⁹, uradak po svemu sudeći talijanskoga „intelektualca“ na službi u Zagrebu ostat će bez stvarnoga odjeka i pasti u zaborav te će izazvati tek uzgrednu pozornost modernih povjesničara. S druge strane, *Qualiter* se prepisivao zajedno s Tominim djelom, kao da je njegov integralni dio, a „hrvatska“ diskurzivna matrica, koje je on očito bio sastavnim dijelom, održavat će se i nadalje u formi u kojoj se održavalo i srednjovjekovno Hrvatsko Kraljevstvo, kao *reliquiae reliquiarum*. Te će, međutim, *reliquiae reliquiarum* poslužiti u 19. stoljeću u novoj interpretaciji (izgrađenoj u posve drugačijoj prostornoj konstelaciji) kao jezgra u oblikovanju „nacionalnoga diskursa“, pa će upravo zato i sam *Qualiter* postati „kamen smutnje“ i simbolička razdjelnica pri oblikovanju modernih nacionalnih zajednica i njihovih historiografija u Hrvatskoj i Mađarskoj. Pri tomu se jednostavno smetnulo s uma da taj diskurzivni sklop nije nastao u bezvremenskom prostoru, odnosno kako je imao vrlo specifične i određene (vremenske, prostorne i društvene) okolnosti postanka. U nešto široj perspektivi, međutim, i *Qualiter* i *Odlomak 'Kronike'*, kao i cijela rasprava proizašla iz usporedne raščlambe tih tekstova, govore o procesu izgradnje kolektivnih identiteta u okvirima koje definira srednjovjekovna administrativno-politička ustrojba, procesu čije je razumijevanje nemoguće bez oslonca na izvanredno djelo Susan Reynolds¹⁹⁰. U tome smislu predložena rasprava jasno pokazuje da je taj proces počivao na konstrukciji, reprodukciji i transformaciji fonda „društvenoga znanja“, no da su istodobno na to znanje utjecale i promjene same ustrojbe, ovisno o njihovim prostornim i vremenskim dimenzijama. Iz takvoga uvida proizlazi i zaključak kako sklop „spoznaja“ produciran kroz *Odlomak 'Kronike'* nije bio osuđen na propadanje i zaborav sam po sebi – njegova dalja dogradnja, širenje i eventualni utjecaj na fond „društvenoga znanja“ ovisili su u prvome

redu o trajnosti političke tvorbe koja ga je iznjedrila. Da herceg Stjepan nije umro ubrzo po dolasku u Zagreb i da ga je naslijedio sin, kojega je već imao, sudbina konstrukcije koja je nastala iz onoga što je anonimni autor opisao izričajem *Satis indagavi* zacijelo bi bila posve drugačija.

Konačno i u uskoj svezi s time, ovakvim se pristupom u ovome složenom istraživanju pokazalo kako početne premise, u inače prilično neuspješnoj knjizi¹⁹¹, Johna V. A. Finea nisu bile *a priori* promašene. J. Fine je, naime, pošao od toga, iako to zbog teorijske „nepotkovanosti“ i nije bio u stanju posve jasno sročiti, da nacionalna povijest sa svojim teleološkim tumačenjem prošlosti stvara iluziju da je ishod društvenih gibanja u prošlosti unaprijed poznat. Tražeći i držeći se čvrsto onih niti u prošlo-me gibanju koje oblikuju slojeve tradicije moderne i stvarno postojeće nacije, ta vrst pisanja o prošlosti zanemaruje puninu društvenih i duhovnih strujanja te odbacuje kao nevažne one misaone struje, pa i cijele sklopove „lokalnoga društvenog znanja“ koji su tijekom vremena propadali s promjenom političkih, kulturnih, gospodarskih i intelektualnih prilika. Ako sam ovdje uspio prikazati bar dio lepeze različitih „lokalnih društvenih znanja“ koja su definirala društveni život kasnosrednjovjekovnoga Hrvatskog Kraljevstva, moj je cilj postavljen u ovoj prigodi posve ispunjen.

¹⁸⁹ Za način na koji je biskup Nikola Stjepanić Selnički potkraj 16. stoljeća koristio *Odlomak 'Kronike'* vidi N. KLAJČ, Baltazar Adam Krčelić (1715.-1778.) autor tzv. Odlomka Ljetopisa iz 11. stoljeća, *Croatia Christiana Periodica*, IX(16), Zagreb, 1985., str. 10-11, gdje autorica prenosi starija zapažanja Vjekoslava Klaića da bi potom iz njih izvela svoje krajnje neuvjerljive zaključke o „krivotvorenju“ teksta.

¹⁹⁰ Vidi Susan REYNOLDS, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, Oxford, 1997.

¹⁹¹ Riječ je o J. V. A. FINE, *When Ethnicity did not Matter in Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia and Slavonia in Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, 2006. Knjiga je neuspješna prije svega zbog autorova očajno lošeg poznavanja izvornog materijala na kojem gradi svoje zaključke (što se moglo jasno raspoznati i u njegovim ranijim djelima o srednjovjekovnom Balkanu), ali isto tako i zbog nepoznavanja teorijskih okvira u kojima se danas razmatraju problemi vezani uz kolektivne, društvene identitete.

Mladen ANČIĆ

Two works from the middle of the 14th century: Contribution to the understanding of “social knowledge” in the Croatian Kingdom of the 14th century

Two works from the middle of the 14th century: Contribution to the understanding of “social knowledge” in the Croatian Kingdom of the 14th century

In the discussion, the author analyzes two short narratives by unknown authors which were created in the middle of the 14th century in two similar institutions, the Archdiocese of Split and Zagreb. He defines the works as examples of the undeveloped skill of “discursive literacy” and treats them not as direct sources of “historical facts”, but, rather as a “window” to the cognitive world of their authors and their social environment. From this viewpoint, he analyzes the circumstances of the operations of the two Archdioceses, their relationships with their social environment and the ways in which they integrated with the lives of their social communities.

Through the analysis of the works themselves and relying on other contemporary works (narratives, as well as works created as official documents), the author attempts to show the degree to which their authors utilized opinions and interpretations from the communities in which they usually lived and worked. Through this analysis, he shows how the circumstances of the Archdiocese operations (Zagreb’s as the cornerstone of royal authority and ideology which was created in the political headquarters, the royal court, and Split’s as an institution connected to the formation of an autonomous political entity in the southern regions of the Croatian Kingdom in the last decades of the 13th century and the first half of the 14th century) influenced the shaping of the information which the authors built into their short, but very important works.